
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विकम सवंत)	Additional Particulars / Remark
मिमांसा	—	दर्शन	अपूर्ण	—	3/12	30	संस्कृत	कागद	11	51		

M. 2980

तिलौकिककर्मणोद्देशार्थस्यागमात्रस्य देवतोद्देशरूपकल्पाभावेन यागरूपफलाभावाच्चेजेतेसनेनतद्गुत्वादसंभवात्तद्गुणविधानासंभवे
मनुख्यार्थाउपपत्तोगणाघोषादाविव समभिव्याहारादेवलक्षणासिद्धेर्नोपाकारापत्तिरित्यर्थः ननु तर्हि सिद्धाद्विवाक्ये कर्मविधानं ज्यो
तिष्टोमवाक्ये तत्कर्मणो गुणविधिरिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति चेत्त आह द्विककर्तव्यतेति एकस्य कर्मणो वेदद्वयश्रवणे सति पत्रवेदे
अगभूपस्तत्तत्र कर्मविधिरन्यत्र गमात्रविधिरिति भूपलेनोभयश्रुतीतितत्त्वीपिवक्ष्यमाणान्यायेनात्रापि ज्योतिष्टोमवाक्य एव कर्मवि
धिस्तस्य त्रिधोदीक्षणीयादीनामिष्टीनामंगानामीपादिपभूनामभिषवादिसंस्काराणां स्तोत्रशस्त्राणां च भूपसामंगानामा
म्नानात्तद्दृष्टद्विवाक्येषु तत्र संवत्स्यामांगेयोष्टकपालइति कतिपयांगाम्नानादित्यर्थः ननु वैवपत्रकर्मणो जगेति ष्टोमापि स्पपोगभूप
स्तत्रैव कर्मविधिः स्यात् ज्योतिष्टोमवाक्ये तु गुणविधिरिति स्यादिति चेदिष्टापत्तेस्तवतापि वैदिक एव कर्मणो गुणविधिर्न तु
लौकिककर्मणीसमदभिलषितसिद्धेस्तदेतदभिसंधायाह भवतु वेति पदार्थेपइति अग्निर्देवनाष्टसुकपालेषु संस्कृतः पु
रोडाशो द्रव्यममावास्यादिष्टकाल इत्यनेकगुणो विधेय इत्यर्थः विश्वजिदिति हृद्दर्थयत्नवेरूपादीनां षड्हगतानां पृष्ठानी
माकल्पे अतिरात्रसंस्थावेसनेकगुणोपादानमित्यर्थः उदेव विश्वजिद्वा संसमेव विश्वजितिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकल्पादिसाधि
करणोदाहरिष्यमाणाद्विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीतिवाक्यादन्यदेवाकेदृत्तरथानन्त्ररात्रेयज्ञात्पिपषष्ठानां सर्वतापाभ्यविधाने

रा॰भ॰ वाक्यभेदः स्यादिति। आकाङ्क्षासीहारयोः संयोगात्व्याप्तिरूपत्वमिति वाक्येनैकगुणविधिनियमवाक्यभेदं शंकानुबंधकाभावादृष्टत्वेनाति
कर्मणि गुणविधानार्थं वाक्यमुदाहरणमिदं च कर्मोत्पत्तिपरम् मैत्रेदेवाजरेत् तत्र भाष्ये विश्वजिन्नित्य वैष्टष्टर्भिर्भेदाहृतेनन्तु विधा
नार्थं वाक्यमुदाहरणामि दृष्ट्या जितः सर्व एकोत्तिरात्रो भवतीति अथैपुः आश्रित्यानेन त्रिस्तुतिर्निःस्तुत्यादृष्टाम रत्यादिवाक्ये संग्रहः॥ अ
थ नित्ययप्रकृते कर्मणि गुणविधिर्नतरा लौकिकस्याप्यप्रकृतत्वेन न तत्र गुणविधसंभवाद् दृष्टादिवाक्योप्येवं गुणविशिष्टकर्म
विधिरित्यर्थः ननु सति शिष्टरूपावरुद्धे कर्मणि गुणान्तरविध्यसंभवात् ज्योतिष्टोमाग्नेय विश्वजिदादिवाक्यो स्वत्वकर्मस्वनोद्दिष्टादिष्टरा
विधिसंभवती सा शंकां निराकरोति नचेति काम्यत्वेन विभवेद्वपशुभिर्दृष्टादिगुणाः कर्माङ्गत्वेन विधीयते तेन अपूर्तकर्माधिकफला
त्वेन विधीयते तत्र अपुरुषार्थसमासत्ते काम्यनित्यस्य बाधकमिति न्यायेन उत्पत्तिशिष्टमपि नित्यं बाधित्वा काम्यगुणानिवेशानु
धि गुणाविधानानुपपत्तिरित्यर्थः॥ नचैवमपि पूर्वोक्तकर्मार्थगुणविधिरिति पक्षेनुपपत्तिर्न परिहृतेति वाच्यं ज्योतिष्टोमपदस्य नामत्वप
क्षेनुपपत्त्यभावात् गुणाविशिष्टत्वोपसत्वस्यापि कर्मणो निरूपस्वरूपमात्रानुवादे न गुणविधिसंभवात्त्वमप्रामाण्यात्पक्षपाद्गुणा
विशिष्टत्वोपसत्वकर्मणो स्वरूपमात्रानुवादेन तत्र गुणविधानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् पंचमकारो वर्णितः गुणापाद्गुणा अप्रमाणा
मप्रामाण्यापादिसमनैवसूचितमिति ग्रंथकारेणानपेक्षयन्नत इति ध्येयं॥ अथ केषांचित् संबंधेन विद्धि जमित्यादि पेन व्याख्यातः राम॰

नेतावद्वृत्तिफलोपयोगविधाने धातोर्न विधेयसमर्पकत्वं धात्वर्थस्याविधेयत्वात् अपि तु उद्देश्यसमर्पकत्वं धात्वर्थैकस्य विद्विधानाद्यतो धातो
र्न स्वार्थमुद्धारणं किं तु पशूद्दिश्य संबंधविधानार्थं विधिप्रसपस्य समानपदोपात्तत्वेन संनिहितं धात्वर्थमुद्दिश्य पदान्तरोपात्तगुणविधा
यकत्वाद्विविधेयप्रयोर्विप्रकृष्टत्वादिति भावः कर्मणोदिविपक्षे धातोरुद्देश्यसमर्पकत्वेन विधुपयोगात् अंतःपरार्थ्याभावेपि वाक्यस्य
परमता स्पर्शविषयीभूतविधेयसमर्पकत्वाभावादिति किं त्विसारार्थ्यमि साहध्यातोश्चेतिफलपदे चेतिन च सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति
पशुफलार्थत्वमपि ज्योतिष्टोमस्यास्तीति पशुलक्षणफलनिमित्ते उद्देशे गुणविधानार्थत्वान्तवैयर्थ्यं यथा यो वृष्टिकामो यो व्रा
ह्मकामो यः स्वर्गकामस्य सोमेनेत्यादिफलत्रयार्थत्वेन विहितस्य सोमरसस्य स्रत्रेसूलविशेषनियमविधा
नेन दृष्टि विवाच्यं एवमपि विश्वजिदादिवाक्यविहितकर्मणो विधिरिति पक्षे तस्य सोमरसस्य सर्वफलार्थत्वाभावेन तत्र फल
पदानर्थक्यापरिहारात् कामशब्दस्य निमित्तसमर्पकत्वं नास्तीति कादंबाधादेर्भाष्यकारादिभिः प्रपंचितत्वेन पशुकामशब्दस्य
निमित्तपरत्वासंभवाद्वहीवृष्टिकामापेक्षयाद्यपि वृष्टिकामादिशब्दैर्वृष्ट्यादिफलसाधनसोमरसलक्षणपित्वात्तदर्थत्वेन हि
सादृश्यो नियम्यंते हि यावद्यस्य सोमरसो भक्तास्तावद्धीराद्वृष्टिकामादिस्तावद्रूपाणामनियमेन शेषभूताः सोमा नियम्यंत इति द्रुती
प्रविवक्षमाणत्वेन तत्राधिकारपदस्य निमित्तपरत्वासंप्रतिपन्नेरत एव ग्रंथकारेण कर्मणो निमित्तकगुणविधिपक्षे नोक्तमिति

सोम॰

रिकनवेवंदेष्वेंदृष्टपकामसंजुहुयादित्यादौ फलापूर्वागाविविहितत्रिहिमिश्रिपजेतेत्यादौ कर्मणि गुणशा विधिश्रवणस्यादित्याशेकवेयम्पमाह
श्यादावितिगस्यभावेनेतिनामस्वरूपगत्स्यभावेनेत्यर्थः ननुलोकेपिकः कोकिलइत्यादौप्रसिद्धपदस्यसामानाधिकरण्यापत्तिकाधिकारि
नोकोकिलाद्यर्थकत्वनिश्चयवत्तदृष्टादावपिसंभवान्नागतिकत्वमित्यतआह अप्रसिद्धेतिभेदेवंपरस्परासिद्धार्थकपजिसामा
नाधिकरण्यंसंभावितंस्यान्नत्वसंजनितकृष्णनामत्वपपन्नमितिसामानाधिकरण्यस्यैवासंभवान्नतदुल्लाघाणनामेसंधेपः॥ननु
नर्हुग्निद्दादौनामपित्वनित्रादावववपवश्यत्वेसंजनितविरुद्धस्यासामानाधिकरण्येननामत्वेस्यादित्यतआह उद्भिदादपदइति
धाजूनामनेकार्थत्वादुद्भिन्नविधुद्धत्वेपावत्वपंचनस्तेमंत्रोपके तोद्भिन्नदुत्यादिप्रयोगवलादविभावेप्रकाशनेवाधातोर्वेति
रितिकर्मणापपिप्रयोगसंभवतिनिमित्तमितिनातिप्रसंगः चितुप्रयोगस्यचित्रित्याह ॥ ४ ॥ कपप्रयोगवलादविभावेप्रकाशनेवाउद्भि
छन्दस्यसमुद्रापशक्तिरित्याह ॥ ४ ॥ केचित्तुविदारणोक्तत्वेभूम्पनतेनखातानिध्यादेःप्रकाशनंभवतीतिविदारणार्थकधातुना
नेत्सुहृदयप्रकाशनंलक्षणयाप्रकारपत्तेनचैवंनामत्वपक्षेपिलक्षणावश्यंनानेमत्वर्थलक्षणामसंगाद्विशिष्टविधिनिणकारणा
मसंगतेःस्यादितिवाच्यंप्रयोगप्राचुर्येमत्वर्थलक्षणापेक्षयाप्याप्यस्वादित्याहुः ननुसर्वपापप्रभृतेरेनसाधनेनकर्मणापप्रभृत्मा
पेदितिवाकार्थपर्यवसानासंभुकामपदाख्यातानामिवपप्रभृतेःदनसाधनत्वागतिसिद्धेः ॥ ४ ॥ किमुद्भिदस्यदेनप्रयोगस्यविपक्षेपिप्रयोग

रामः

पेमतीसर्वशब्दाभावात् तद्धि यत्किंचिद्विषये प्रवृत्तिनिमित्तानिरूपणान्निरस्तोपि तत्सर्वाकार्थप्रतिपत्तिविषयत्वानुभावाद्वसोप्यनुपप
न्न इति चेत् सत्यं एवं पदस्य शूद्रेदून साधनत्वेन रूपेणोपागमस्य द्विसदं वोधयेत् न तु संज्ञारूपत्वात् द्वि नामकत्वेन रूपेण प्रतिपादयति एवं
च विधिसमभिव्याहृत धातुनैव कर्मविशेषप्रतीतिसिद्धावपि किंत्वसौ कर्मविशेषः इत्यपेक्षायां अस्मिन्यत्किंद्रव्यदेवतादेस्य
वरोनद्रव्यदेवताद्युपलक्षणेन यागविशेषप्रतिपादनासंभवात् द्विनामकोयं यागइति तद्विशेषप्रतिपादनार्थत्वात्तु द्विसदस्य न
वैयर्थ्यं अग्निसदंतद्विसदेनानभिहितमपि प्रसक्षश्रुतत्वमात्रेण स्वविधाय्यकर्मविशेषमनन्यसमाख्यावर्त्तयद्विशेषणाभावमनुभवति शा
ब्दोपस्थितेन सर्वेषां स्वपदार्थविषयत्वमिति नियमस्य संज्ञाशब्दव्यतिरिक्तविषयः पदार्थसंज्ञाशब्दानां स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमिति शा
ब्दिकीकरिसात द्विष्ठेनैव स्वरूपस्यापि बोधनं संभवतीति न काप्यनुपपत्तिः नचैवं पशुद्रव्यसाधनत्वस्य वाक्यार्थप्रतिपत्तिविषयत्वा
भावात् तदर्थं योगान्तरापरार्थावैयर्थ्यमिति वाच्यं पदार्थैकदेशस्य शब्दस्यापि पदयोगादि संभवस्तत्रैव संज्ञात्वेनात्र अतएव कृतक शब्दस्य
शब्दसंज्ञात्वमिष्यते न तु लतकशब्दस्य अतएव च सोमेन यजेतेत्यादौ सोमादिशब्दानां न नामधेयत्वं ततश्च संज्ञान्तनिर्वाहार्थमेव
उद्भिदादिशब्दानां कर्मणि योगान्तरामिति तद्वैयर्थ्यान्नवकाशात् एवं च संज्ञाशब्दानां स्वरूपप्रकारकत्वनिमित्तेन संज्ञिनिरूढत्वेपि
अमावास्याशब्दस्य न कर्मसंज्ञात्वयोगाभावात् ॥ सख्यार्थकालसंबंधनिमित्तदित्यमिति अमावास्याशब्दः कालेस्मिन् कर्मणि

लो०प० गौरवादुत्पादि व्यवहारस्य नानुपपत्तिः अथ वा उद्दिष्टत्वं उभिरुद्दिष्टत्वं नाभिधेयेन रूपेण प्रागलक्षणात् पाकर्मप्रतिपाद्यप्रतिसाचलक्षणापेयोन सा
भिधेये प्रसातिप्रवर्त्तनानामयेति तदर्थपोगस्य परोक्षलक्षणापि निरूढलक्षणमसर्थलक्षणापेक्षप्रयोगपरतीति नयुणविधिपक्षोपजदे
षप्रसंग: अस्य कवाचपवपोगं विनापि संज्ञातंतथापि उद्दिष्टत्वं स्यपोगेनुस्वामित्वादिलक्षणा गुणविध्यर्थत्वप्रसक्तौ पोगस्यकर्मरोपपिस
मानत्वान्न गुणविधित्वाभावः सापरसंधपोगस्य गुणविधावसामर्थ्यप्रतिपादनाभिप्रायेणाकर्मणि पोगोपपादनमुपपद्यते इति से
क्षेप: ननु तर्हि धातुपारार्थ्यादिदोषाभावाद्गुणविशिष्टकर्मविधि: किं न स्यादिति तत्र स्वरूपश्रेष्ठांशकापामाह विशिष्टविधिपक्ष इति न
उपपभुफलंमजिकरणत्वसंभवान्नमत्वर्थलक्षणाप्रसक्तिरिति सत्त आह करणोचेति प्रभुफलस्य भावनापाकर्मलेनकर्मकारका
णां मिथः संबंधासंभवान्न प्रभुफलेन संबध्यत इति भावः ननु मित्रपदोपादानात्तस्य पवाच्यभावनायां समानपदोपात्तर्थत्वथी
वरूपापाकरणत्वासंभवेपि धात्वर्थेन संबंधोस्त्विति सत्त आह न च धात्वर्थेनेति ननु धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वितस्याससाधितस्यकरणा
त्वानुपपत्तेरपां विसपा धात्वर्थंकर्मिकापा भावनापा: शब्दानुपस्थितत्वान्न तया संबध्यत इत्यत आह तस्पाट् इति ननु भावनावाचकमस्य
प्रत्पविद्यमानत्वादस्याव तामसिद्धमित्यत्त आह फलभावना हीति प्रवर्त्तना संवंधात्फलपदस्यामिव्याहाराद्यफलकभावनामेव
पपसक्षप्रतिपादपतिनधात्वर्थंकाभिति पभाव: नन्वध्याहारे उभिरुद्दिष्टापागंभावपेपाओनपभूलितिवाकभेदस्यात्तस्य आह उद्दिष्टतामा रा०प०

प्यमानेनेत्तिरिति उद्भिद्वृक्षस्य पागोहतिं विना करणत्वानुपपन्नेरित्यर्थः श्लोकोन्तरार्थमाचष्टे सोमेनेति तत्रा आनर्थक्यं पूर्वपक्षोक्तमुद्भि
तिप्रयोजनमिति ननु द्रव्यदेवतोपलक्षणे तत्तद्रव्यानं संभवतीत्यत उक्तं पृथगेवेति तस्यार्थस्तु अपिचेति पूर्वपक्षव्याख्ये तस्यार्थतत्र
प्रमानापन्नत्वाविधिः किंतु कर्मणा उद्भिदादिकं नामधेयं स्पष्टगुणविधायकत्वासंभवादिति ॥६॥ पापस्मिन्न्यायो गुणो पटे शाब्द प्रधानतोभि सं
बंधः ॥ ७॥ पूर्वाधिकरणविषयापवादमवतरयति लौकिकजातीति आज्यादिशब्दो जातौ चित्राशब्दस्तु गोरूढ इति भावः उत्पत्तिवाक्यगु
णात्वादिपदेनोदाहरणमिति वक्ष्यमाणमभिप्रेतो निवाक्यगताज्यादिशब्दव्याख्यास्यर्थमाह गुणाफलोपबंधेष्विति आज्यादिशब्द
गुणविध्यर्थं वक्ति श्रुतः चित्राशब्दः फलोपबंधवाक्यादिति विवेकः दधि सोमादिशब्दान्व्याख्यातं पतिकर्मणपीति अत्रापोगवशोनेति
योगशब्देनाव पवशक्तिलक्षणोमुख्यार्थसंबंधलक्षणास्वपीमोविवक्षितः तत्र प्रपदादिनिर्मण्डलस्याज्यानामास्वमितिप्रस्मा
द्धेनाव पवशद्धेवाः प्रजापतिव्रच्चनादितेपुरस्तोत्रे घ्याजिमधावन्तं तस्मादिताज्यानामाज्यत्वमर्थवादस्वलादाज्यशब्दः आजिशब्दात
स्साधुरितिपात्रवेससवपयोगेन कर्मणि संभवतीति तिभावः आपो वाक्रालिपमार्द्धस्ता संवादः एवेष्टं वर्तते सार्थवपक्रोनाम
पापृष्ठेवापो स्पर्शसप्तिसोमः पवमानद्रव्यादौ पवनक्रियाकर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वोमपीगिकपवमानशब्दस्तत्रद्वौ चकमंत्रसाध्ये स्तोत्रे
मरव्यार्थसंबंधेन सदस्तोवहि ४ त्रिपमार्णो स्तोत्रं वहिष्पवमानमिसेव संभवतीति तथाद्धयादिविचित्रद्रव्यकत्वान्मुख्यार्थस

सोम॰ यं धेन चित्राशब्दोपि कर्मणि संभवद्वृत्तिरिति भावः कर्मणि संभवद्वृत्तित्वमात्रेण गगनकर्मनामत्वं किंतु तत्समानाधिकरण्येन निर्देशोऽस
त्तीति नालमसंभावनार्थमाह सतिवाक्य इति आज्यपदस्य हिरण्यवमानपदस्य चोसतिवाक्ये गुणवाक्ये वेत्यर्थः इदं च कर्मसमानाधिक
रणचित्रापदसिद्धौ तेफलवाक्ये कर्मसमानाधिकरणत्वं पूर्वपक्षे तु गुणवाक्ये द्रव्याभिप्रायेण फलवाक्ये प्रदर्शनमात्रे तेन दृष्टेरंतत्व
मइत्यनुवादत्वात्कर्मसमानाधिकरणत्वं प्रदर्शित वृ॰ सं॰ अ॰ १ पा॰ ४ पृ॰ २ पं॰ ६ सुवत्वं दू सत्त्वं वादत्वात् संप्रदर्शानिष्पाणीनी गुणवाक्यगतत्व
श्राथवृत्तिः तिपरीक्ष्ये पदं इति गुणवाक्यश्रोणत्वोदुणवाक्यशक्येन पृ ६ सुवत्त्वं दू सत्त्ववाद्वांक्यमेव विवक्षितं बोध्यं कस्मादिति चेच्
विविगमनाविरहादु असतिवाक्ये आज्यादिशब्दानां कर्मसमानाधिकरणस्य स्पष्टतया नामत्वस्य स्वाध्यवसानत्वं न तदुदाहरणा सेवृ
कत्वात् स्वाध्यवसानत्वार्थमेवक असतिवाक्ये मत्तीनीप्य पदशेषपति आज्यैरिति घृतसेति गुणाभिधानतरूपायां स्फुटत्वाव शब्दात्तेक
स्पष्टतस्य करणत्वासंभवादित्यर्थः नतु विशिष्टविधिपक्षे कर्मणो भावनाकरणत्वेनाविधेयत्वात्कर्मणि तत्करणकभावनापा
वा उद्भिदादिनां वैयधिकरण्येन गुणविधायकत्वासंभवात्मत्वर्थलक्षणा स्यादिति पूर्वाधिकरणोक्तं तत्तत्र्य पूर्वोक्तेऽप्याविः सुवत
इत्युपत्तिवाक्ये स्तोत्रस्तुत्यस्य कर्मणां ४ करणत्वेन विधानोदृष्ट्वैरित्यस्य गुणविधित्वेऽप्याज्यवद्दिस्तोभावपेदिसेवं आज्यप्रातिपदि
कस्य मत्वर्थलक्षणापास्तोत्रपरत्वेऽस्माज्यप्रातिपदिकास्य प्रात्तुति पावि भक्तौ स्तोत्रगतमेवकरणत्वमनूद्यते न तु आज्यस्वरूपगुणा रामं॰

गनुकरणात्वं प्रतिपाद्यते एवं च उत्पत्तिवाक्ये आज्यैरिति स्पष्टगुणविधित्वेपि घृतसंसक्तौ करणत्वप्रसंगाद्द्रव्यसमसक्तमिति चेत्ससंआ
ज्यैरिति विभक्तिरान्यविशिष्टस्तोत्रगतमेव करणत्वमनुवदति तथापि आज्यप्रातिपदिके मत्वर्थलक्षणायां मत्वर्थसंबंधः कोस्य पे
क्षायां संबंधांतरस्यानवगमात् प्रथमागतक्रियाकारकभावलक्षण एव संबंध इदं स्वश्यमभ्युपेयं द्वयोस्तु विशेषश्च क्रियाकारकभा
वलक्षणस्संबंधस्तत्वेन विशिष्यमत्वर्थलक्षणायां न प्रतीयते किंतु संबंधत्वेनैव सामान्येन प्रतीयते तदनंतरं तत्वरूपविचारे स एव
क्रियाकारकभावरूपः पर्यवस्यति अवश्यं च क्रियाकारकसंबंधापरित्यागेनैव मत्वर्थलक्षणोपपादनीया अन्यथा सोमेन यजेते
त्यत्रापि मत्वर्थलक्षणायां सोमविशिष्टयागविधौ सति यागे सोमादेः करणत्वेन स्यात् भावार्थाधिकरणोवक्ष्यमाणा क्रियाकारकसंबंध
परित्यागन्यायो निर्विषयः स्यात् एवं च मत्वर्थलक्षणायामपि घृतस्य स्तोत्रे करणत्वमवश्यं वाच्यमिति स्तुतौ करणत्वे सं
भवेत् गुणविधित्वनिराकरणं पुन्यतदिति भावः तथा च गुणविधिरिति कर्तौ आज्यपदेन स्तुतिकरणत्वपीष्या(?) मंत्रालक्षणाप
विधीयंत इति वक्तव्यं तदपि न संभवती साहतत्रीति न तु ये घृतसंबंधिनो मंत्रास्तैः स्तोत्रमाचरे विधिपरत इति नांगीक्रियते येन मंत्राणां
प्रसिद्ध्यपेक्षा स्यात् किंतु विशिष्टविधिविषयासंप्रसेव(?) मंत्राणां घृतसंबंधो विधीयत इति स्वीक्रियते तथा च नाप्रसिद्धिदोषः तत्र
आहतत्वान्नैनेवेति विधावित्ति ॥ अनयोर्द्विहिलक्षणानासंतंदुष्यति तत्स्य परीवादः सापेक्षत्वेन तदृढसारेणार्थबोधकत्वावश्यंभा

सोम० वाद्विधेस्तु अनन्यापेक्षत्वप्रवर्तमानस्य मुख्यार्थप्रवणत्व पानेत्र लक्षणा संतदुद्देश्यर्थः यद्यपि वेदे प्रकाशकत्वेन घृतसंबंधिनो
बहवो मंत्राः प्रसिद्धा एव तथापि तेषामिह विधाने अग्न आयाही त्यादीनामाज्यस्तोत्रत्व(त्रिष्वाम्नातानामानर्थक्यं विकल्पो वा
स्यादाज्यशब्देन घृतसंबंधिमंत्रानुलक्ष्यपित्वात्तद्धि शिल्पस्तोत्रविधौ लक्षितलक्षणा च स्यादितिहृदयं रांड्मुख्यं हृदयत्वादिति सामान्या
धिकरणसंभवमात्रेण नामधेयत्वे सोमेन यजेतेत्यादावतिप्रसंगः ४ वाक्यशेषेस्तु समर्थस्तान्यास्तेतमादरणी पदतिआवः एवमु
स्तुतिवाक्योदाहरणोपष्टंभेपि निर्णयापासेमवसुपपाद्य गुणवाक्योदाहरणेन त्वसंभवमुपपादयन् प्रथमे पूर्वपक्षे उपपादयति पतिपदाति
ति। अत्र ठवाक्षेतती पाविभक्तभावेन करणत्वस्यानपेक्षितत्वादंगत्वमात्रेण विधानं नानुपपन्नमित्याशंक्य नाह अवांतरप्रकरणो
तिपद्यपि नावांतरक्रियायोगात्तेवाक्योपकल्पितात् गुणाङ्क्वे कथंभावे गृह्यति प्रकृताः क्रियाइसमिपुक्तोते संख्याविशिष्टा
ज्यद्रव्यमात्रस्य प्रकरणाद्विनियोज्यत्वमनुपपन्नं तथापि त्याज्यस्य न स्वरूपेण स्तोत्रांगत्वं संभवति किंतु सान्निधानेन तत्र च सन्निधाप
नं विना संभवतीति संस्था विशिष्टाज्यातिसन्निधापे पठितेवमर्थविधिः पर्यवसित इति संनिधापनक्रियायोगादन्यलक्षणगड्बस्य
प्रकरणाद्विनियोग उपपद्यत इति भावः नन्वेवं गुणवाक्यगतस्याज्यपदस्य स्तोत्रनामत्वाभावेपि अस्तिवाक्यगतस्य नामत्वमवशिष्टं वा
ध्वं गुणवाक्यतो घृतस्यांगत्वलाभेपि करणत्वस्याप्राप्त्या अस्तिवाक्यगतस्य घृताद्युवादकत्वासंभवादित्याशंकामपवदितुमाह तेनैव

ति। आज्यानां मंत्रारगौचपकस्तोत्रांगत्वबलेन मंत्राज्यसंबंधमास इति भावः। असति वा कोदाहरणपक्षे गुणविधित्वे गौरवं स्यात् तद्दूरं नामतो
गौकरणामिसुक्तस्य दोषस्यात्र नावकाश इत्याशयेनाह विनैवेति। गुणावाको सिद्धं तत्संभवमुपपादयति पदानुनात्रेति॥ अन्नूबविविधिरि
तिपक्षे आज्यशब्देन स्तोत्रान्तरूपकरणात्तु स्तोत्रं तत्संबंधि घृतं वानुवदितव्यं तत्र स्तोत्रसंबंधित्वेन वृत्तस्याभावे स्तोत्रानुवादपक्षरावप
रिशिष्यत इति तत्त्विवाहार्थं असति वा क्षेप्यम् आज्यशब्दस्य स्तोत्रार्थं कल्प्यं वाच्यमित्यर्थः ४ पद्य पिघतेन वर्धपाम सिद्धतेर्गयत्वति मुख्यत्वमिति प
कन स्तोत्रांगे लक्षणो वदोष इति भावः क्ष्मागुणमेव संशयं पंक्तिरूपा ति पंचदशानीति संख्यापुरुषमिति। आज्यस्य संसर्गो रव्यातपास्वतस्त
रव्यापोगाभावेऽपि पंचदशपात्रनिहितत्वेन वा तावत्संख्यादिपरिमितत्वेन वा संख्यायोगः संभवतीति भावः। स्वमिति समदशमनिरूपणानी
स्तत्र किं समदशस्व्यापुरुषशानि स्तोत्रांगत्वेन विधीयते उत पृष्ठशब्देन स्तोत्रारूपं न संख्यामात्रविधीयते तथा त्रिवृत्त्वबहिष्पवमा
नमिसत्र त्रिवृत्त्वविशिष्टपपवमान स्तोत्रांगत्वेन विधीयते उत बहिष्पवमानशब्देन स्तोत्रमनूद्य तत्र त्रिवृत्त्वं विधीयत इति
संशयपादूष्टव्यइत्यर्थः स्तोत्रकाले समदशपुरुषसास्वरूपश्राद्धागपदशोपास्थिता आस्त समदशानां पृष्ठानां स्तोत्रसाधनत्वमुपपद्य
ते तथा त्रिवृत्ताविकफलादिकं त्रिवृत्संख्याविशिष्टद्रव्यं चूर्णीकृतं जलसिक्तं सद्दसो वहिर्वं स्त्रंगानिर्व्योमनाने पतसोमवसवतेतत
स्तोत्रांगमिति तत्रापि संख्याविशिष्टद्रव्यविधुपपत्तिरेवं च पवमानशब्दस्य पोगाकल्पे पिपवनात्कि पाकत्रेरि निरूढ साढ्दाहा तो

१०

सोम० त्वमिसाहुश्च के चित्ताजातिगुणवचनतया निरूढानामुदाहरणात्वेन पवमानशब्दस्य पवनकर्तृवाचकस्योदाहरणत्वानुपपत्तेः पवमानशब्दं
वायुवाचकमेवेति कृत्स्नस्तोत्रकालेस्त सोव हि विभज्य नादिनात्रिगुणो वायुस्सोपादि नीयते इत्येवं गुणविशिष्टपपादयं ति चित्रद्रव्यकत्वादिति
नानाद्रव्यकत्वादित्यर्थः । नोमिद्विद्यादिन्यापरजिअग्नेनैव पूर्वो विकारणात्वै धर्म्येणोसानात्सेगतिरिति सूचितं ऊक्तमिति पूर्वो विकरणाद्दृति
शेषः । ननु अग्नीषोमीयपशुपागे चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयविधाने वाक्यभेद न च मैत्रावरुण्या स्त्रीत्वस्य प्राप्तत्वात्तत्र चित्रत्वमात्रविधाना
द्वाक्यभेद इति वाच्यं अदितेत्र पोतोहितेनाडश्री रोपेत्रपः कृत्स्नैतावत्सादिषु चित्रत्वस्य प्राप्तत्वेन तत्र स्त्रीत्वमात्रविधानमिति विपरीतं
शङ्कासात तस्माद्विनिगमनाविरहेणाविकृतिपशुविधौ संभवात् अनारभ्याधितानां प्रकृतिगामित्वन्यायेन प्रकृतावग्नीषोमीयप
वचित्रत्वस्त्रीत्वोभयविधिरिति वक्तव्यत्वात् वाक्यभेदो दुष्परिहर इत्याशंकां निराकरोति नचेति अग्नीषोमीयपशुद्वारानुपादानवि
चित्रत्वस्त्रीत्वेन विधीयते तेपन प्रतिगुणं विध्यावृत्ते वाक्यभेदः स्यात् किंतु पशुपागनुवादेनोभयविशिष्टं तत्रोपादायं भूतेकारकं विधीय
ते तत्र च चित्रत्वस्त्रीत्वकारकारकार गोविशिष्टस्य विधियापार्थविनैवैकपदोपादानतो लाघवान्न विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेद इत्यर्थः । प
शुष्वग्नीषोमीयपशोष्ठकृत्स्नसारांत्वलोहितसारंगत्वधर्मकत्वात् चित्रत्वसद्भावेन तत्र स्त्रीत्वमात्रविधानात् वाक्यभेदः परिहर्तुं
शक्यं तेतथापि तत्पार्थकारकस्यैव पाधान्याद्विधानमुचितमिति तस्यैव स्त्रीत्वचित्रत्वोभयविशिष्टस्य विधानमाश्रित्यापरिहा राम०

१७ क॰ ४ स्त्रीत्वस्य प्राणित्वे च मुख्यत्वाद्विधीयमानस्त्रीत्वस्यादेव प्राणिद्रव्यक यागेष्वपं विधिस्त्विव गम्यते पशुयागएवापं विधिः ४
न च दध्यादिवाक्यप्रकृतयागेन वाक्यभेदापत्तिरिति भावः नन्वेवमपि यागे स्त्रीत्वस्त्रीत्वविशिष्टकारकस्य फलेपागस्य च विधानाद्वाक्य
भेदनादवस्थमित्यत आह पशुकामेति संख्याविशिष्टान्येतानि च स्तोमेड विधिपंदशाद्य यद्दतिडमस्य पांतत्र पंचदशाद्यवृस्य स्तोत्री पाक्र
गात संख्यावाचकस्य घृतगत संख्यार्थकत्वमनुपपन्नमितिधा अंस्तोमशावृस्यला घवेनस्तोत्रां गगात संख्यामात्रेवाविलं नतत्र
दिपक्रगात संख्यावाधित्वमिति स्तोमे विहितडमस्य पातस्य पंचदशावृस्य स्तोत्रां गभूतघृतगात संख्यार्थकत्वस्यापि संभवाद्विति
भावः वाक्येति वाक्यभेदप्रसंगान्नगुणविधिः किंतु कर्म सामानाधिकरण्यादिनां गतेयैवेत्पर्थः ४ उक्तमिति शिष्टकारकावरोधाद्गि
योमीप्यप्रागस्यतत्र कारकांतरविधानानुपपत्तिदोषस्य सेवद्वोत्तरमाह ४ भयेतिफलेमुख्यमिति स्वर्गकामत्वविकरणोक्तरि
त्येति भाव तत्रैव प्रकृतादध्यादिपागएवेत्पर्थः ४ पंचदशानीतिप्रत्र सभाभावाद्विशिष्टप्रतिपत्तिनिपमाभावे विध्यन्वयस्याम्यदि
तत्वेन सर्ववाक्यविधिसंबंधस्यैवापेक्षितत्वादन्यस्य स्यपोः परस्परसंबंधविनैवस्वातंत्र्येणाविधिसंबंधे सति परस्परासंबद्धानेकगुण
विधानाद्वाक्यभेदस्यादित्यर्थः ४ सामानाधिकरण्यामिसर्थः स्वदिरिति ज्योतिष्टोमेन प्रयोवाजकलिपमाख्येत्रिसादिप्रकृ
र्थवादसंग्रहवसतिवाक्यपाठस्य हतमिति ज्वसवि वामले नोदाहृतमित्पर्थः ४ पृष्ठ्यहृत्वांगिकरिवविश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीरेवा

सो॰म॰ कंज्योतिष्टोमाद्वोदकेन प्रासमसर्वं प्रशस्ताउवादकंन संभवति सर्वेशब्दस्य बहुपेक्षत्वाज्ज्योतिष्टोमे च एक एव हत्वा मावादिति पत्समे
पस्तेतद्धिरुध्येते साहतत्र पद्धितिरर्थेन रादित्वाकस्यैवो त्पतिवाक्ये पत्नेन न नक्ष मेवार्तिककारैर्वोक्ते स्तद्धि रोवादित्वाश्रपेनाहन
पायेति समुदश्या निरुशनीसेतत्रोदाहरणां तदेवोदाहृतं त्र्यमिति पाठे अभिप्राय इति अनन्तरं वार्तिककारेणोदाहरणापेक्षयंय
सेति शेषो बोध्यः। सूत्रार्थं स्तु पास्मिन्वाक्येऽरुप्राख्याणोपदेशः मतीपतितत्र नासोग्न्याणोपदेशः॥ किं तु तत्स्य नाम त्वेन प्रधानसंबंध इति
॥४॥ तम्मरथं चान्यशास्त्रं॥५॥ इहरण्याविधित्वेपि न वाक्यभेद इ ॥५॥ त्थानात्तं गतिः॥ मसिध्यादिभिरीनिप घापि अग्निहोत्रशब्द
समुदायपरूपेणाव कृचिम्मासिद्धसाध्याप्तितरवपवास्याग्निशब्दस्य देवतालौर्हप्रसिधिरिह विवक्षिता अग्निशब्देन च प्रवृत्ति वि
शेषकरत्वादिसंग्रहः॥ ननु मिद्ध्राविधिविव मत्वर्थंलक्षणापसंगाहराविधिनंत्वं भवति नु चहोत्रशब्दस्यो राज्दिकत्रनपेसप्रांत स्य भा
वसाधनत्वं गौक्षत्वापेहोत्रं होम इति तादर्थ्यं चतुर्थ्याः तत्पुरुषे णामत्वर्थलक्षणाविनैव कर्मसामानाधिकरण्यादराविधिसं
भवतीति वाच्यं पूर्वापदार्थविसारोपपत्ति विकार भाव स्वरूपैव तादर्थ्ये चतुर्थ्यास तत्पुरुषस्यानिरुमितत्वेन प्रकृते तदसंभवात्। षष्ठीसमा
सेसंबंधविशेषानवगमेन प्रवृत्तनो पपत्तिकतापाषष्ठीसमासासंभवात् व्यधिकरणावहुव्रीहे श्चोस्थानत्वमतत्वेन बहुव्रीहिसंभवा
द्यातो अग्निश्च्यासौ होत्रं चेतिकर्मधारये णाअग्निरूपहोत्रं प्रतिपाद्यते सतिपक्षास्कर्मसामानाधिकरण्यं मत्वर्थलक्षणापि च वाच्या रा॰म॰

मितिमत्वर्थलक्षणाप्रसंगोऽर्वाऽऽशंकापाहनचेतिससमीविशेषणोबहुव्रीहाविति ज्ञापकात्ससमीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीह्यस्वरूपं
भावात्तामान्यज्ञापकमाश्रित्यचतुर्थीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यविरुद्धः ॥ अत एव सद्यास्त्रजन्माहि विवेकलाभइत्यादौ न्योजन्मा
धुत्तरपदो व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति वामनेनोक्तमिति भावः ॥ एतेनोद्भिदधिकरणे सर्वेषामेव यौगिकानां नामधेयत्वेमुत्सादितेपि अग्नि
होत्रादिषु मत्वर्थलक्षणाभावाद्गुणविधित्वमिति शंकानिराकरणार्थत्वादस्यनैव्यर्थ्यमिति सूचितं ननु अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरुप
पदार्थश्च होमरूपो जुहोतिनैव विधीयत इति किमग्निहोत्रपदेनेत्यत आह उपसर्जने ति नामधेयत्वादित्युभयदेवतेपागस्वरूपं स तत्त्र
नामधेयत्वपक्षे अग्निहोत्रशब्दस्य देवतातिविसत्त आह उपसर्जने ति नामधेयत्वादित्युभयदेवतेपागस्वरूपं तत्र नामधेयत्वपक्षे अ
ग्निहोत्रशब्दस्य देवताविध्यर्थत्वाभावादेतद्वाक्यविधीयमानकर्मणो देवतालाभाभावाद्रूपवत्त्वस्याधिक्यमित्यर्थः ननु नामत्वपक्षेपि पदस्य पेचसादि
वाक्याभ्यां देवतालाभान्नारूपत्वमित्यत आह पदस्य पइति तत्पोवाक्यपोर्यथासंख्यमग्निप्रजापतिरूपं प्रजापतिलक्षणानेकगुणश्रवणेन वि
शिष्टकर्मान्तरविधायकत्वेन अग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मणि गुणविधायकत्वेन संभवतीत्यर्थः ॥ ननु पदस्य पेचेतिवाक्ये अग्निप्रजापत्स
मीतमेकं देवताकारकमग्निहोत्रहोमानुवादेन विधीयते एवं सूर्यवाक्येपीति तेन वाक्यभेदः ॥ नच अग्नये प्रजापतयइति चतुर्थीभेदात्तत्त
प्रतिपाद्यदेवताकारकभेदएवात्रेति वाच्यं तल्लक्षितत्वस्यात्र ह्यर्थ्याः ॥ देवतापामस्मरणेनतद्वाचकत्वाभावात्तत्र चतुर्थ्या देवताकर्मोकत्वनापाद्य

१५

श्रीम० त्याथवादेकैव कल्पेति कयमत्र कारकभेदः न च चतुर्थ्या देवतावाचकत्वाभावे पित्रतत्कल्प्यादेवता किंतु तत्तत्त्वस्याद्योद्देश्यत्वविशिष्टद्रव्यप्र
तिग्रहीतृत्वरूपसंप्रदानवाचित्वात्तस्या विशेषणाभूतद्रव्योद्देश्यत्वरूपदेवताकारकेलक्षणासंभवात तस्य शब्दवृत्त्यैव देवताकारकस
प्रतिपादनाद्यतुर्थी भेदेतद्भूतद आवश्यकइति वाच्यं नहि द्रव्योद्देश्यत्वमेव देवतात्वं तथासति मित्रावरुणा पदेदं भपश्चति श्रात्रे पा
पहिरणं पदातौ स्यादौ मित्रावरुणात्रे पादेर पित्रद्रव्योद्देश्यत्वसम्भावेनदेवतात्वापत्तेः किंच उद्देश्यत्वमात्रस्य देवतात्वे प्रतिनिधीयमानस्या
पि देवतात्वसंभवात् ब्रह्मन्देवताग्निश्चाष्ट प्रतिदिनाश्वेवक्ष्यमाणोदेवताप्रतिनिध्यभावो विरुध्येत ततोन्यदेव देवतात्वं वाच्यमिति शब्दस्य
देवतापामतिपाद्यत्वाभावात्कल्प्यत्वमेवेति प्रकृते देवताकारकैक्यान्नवाक्यभेदइति प्रामाणस्मत्रमाशंक्य निराकरोति न चेति वीभक्ति
ति श्रस्त्वन्यदेवतात्वं तथापि तस्य द्रव्योद्देश्यत्वसहचरितत्वात्तदुक्तिसंप्रदानत्ववाचकया चतुर्थ्या तद्देवत्वलक्षणया प्रतिपाद्यं देवतापा
ः कल्प्यत्वं न चापि प्रतीत्यस्वरूपभावे ग्रूपमाणाचतुर्थ्यास्तदन्त्रलक्षकत्वस्यैव वक्तुं युक्तत्वात् किं च चतुर्थ्यादेवताकल्पत्वे किं संप्रदानरूपमुख्यार्थप्र
तिपादनेन उत्तार्थांतरलक्षणापानाद्यः देवतापाद्रव्यप्रतिगृहीतृत्वाभावेनतदुक्तिसंप्रदानत्वरूपमुख्यार्थप्रतिपादनासंभवात्रापि द्वितीयः
लक्षणापामावश्यकदेवतापालक्षणां विनाप्यर्थांतरेलक्षणांस्वीकृत्य तन्मुखेनदेवताकल्पनस्यासंभवदुक्तिकत्वाद्देवं च लक्षणापादेवता
कारकस्य चतुर्थीमतिपाद्यत्वेद्वाताभेद आवश्यकइति भावः विभक्तिः एथक्कारकनानात्वमेवोपपाद्य प्रतिपादितत्वात्तदिति समासेन राम०

सहितत्तपाप्रतिपादितपोरेवविभक्तमथान्वपादितिभावनन्वरुणास्थलेदुव्यगुणापोरसमासोपिसमासिक्रपेणावैशिष्ट्यंदहंतन्दुद्दिहकिं
नस्पादिसत आहअथापीतिश्रीणातेः पृथक्पदत्वात्तत्रसमासाभावेपिपुगपदत्वपसंभवाद्गुणपविशिष्टत्रपविधिःसंभवतिदत्तुवि
भक्तेः पृथक्पदत्वोऽप्यावान्तपुगपद्भागविभक्त्यर्थान्वपसंभवदितिवैषम्यात्किंपर्यं ४ एवंचपदश्रुत्याप्रथममेकैकमात्रान्वितेदेवताका
रकेप्वितिनानुपूर्वंगुणाविविविषयस्यविलक्षणंरणोनुलस्वारस्यवाकारोनुपपन्नइतिचेत्उच्यतेगुणाविधौमत्वर्थलक्षणामाशंक्यवहुब्री
हिणामत्वर्थलाभात्तत्परिहाराभिधानेनग्रंथकारस्याग्निदेवताविशिष्टकर्मविधिपक्षः प्रागभिमतोलक्ष्यते केवलगुणविधौमत्वर्थलक्षणा
पक्षस्यशंकापारतंत्र्यसत्तिमस्युपगम्यात्तद्दोषस्यान्यतोलाभकथनेनपरिहारस्यासंगतत्वापत्तेः एवंचप्रागुक्तगुणविशिष्टकर्मविधिप
क्षाभिप्रायेणवाकार उपपद्यते पक्षद्वयपक्षेपेचेत्सादिवाक्यपोर्विशिष्टकर्मविधायकत्वेनाग्नीहोत्रवाक्ये विहितकर्मणोदेवताविधापक
त्वेनारतोऽन्यकेप्रयाद्ग्निहोत्रवाक्यस्पाद्धोका विहितकर्मणोगुणविधापकत्वंसंभवतीत्युक्तमापमितितदभिप्रायेणवाकारः ४ नचपद
नपेचेत्स्यत्राग्निवाक्यविहितकर्मणपाग्निः ४ सद्भावात्तत्राग्निलक्षणागुणविधि ४ संभवति सर्ववाक्यविहितकर्मणपत्रि उसतिशिष्टस्
पाच्चवरोधादग्निविधानासंभवएवेतितन्नसंगोनुपपन्नइतिवाच्यं अग्निवाक्यविहितकर्मणोअग्नोविधानेवैयर्थ्यापत्तेः पिसरूपेवाक्येचशब्द
दूपश्रवणेनअन्यतरसमुच्चयपस्यैकेनैवचशब्देनसाभेचशब्दांतरस्यान्यसमुच्चयपरत्वरायत्नपाप्रसक्तेः उसतिशिष्टगुणावरुद्धेपिगुणा

३

श्रीम०

विधिः संभवति अग्निवाक्ये च शावृद्रूपस्यागतस्य परस्परसमुच्चयापत्तेः सूर्यवाक्ये लग्निदेवतोपनायकस्य वाक्यांतरस्य सद्भावेन तात्पर्य
पार्थक्यमेव द्वितीयपक्षकार अश्रवणात् स्पष्टमेवं भवद्देवोक्तरीत्या तस्यापि पस्ख्योपपत्तेः केचित्तु सायं जुहोतीति वाक्ययोरनुपादेयकालसंबंधा
त्कर्मविधिरवश्यंभावी तितद्वाक्यद्वयविहिततत्कर्मणामसिद्धत्वेव क्ष्यमाणरीत्या मंत्रवर्णिकाग्नीसूर्यप्राप्तिमपेक्ष्य पदत्रयेपे चेति वाक्य
द्वयस्य सार्थकत्वं शरावृत्रसाभिज्ञाप्रजस्य प्रजोपजि सफल्यपमात्रविधानात् परीनाग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मणो रूपाभावोपपादनस्य
संभवाद्धत्रयेपे चेति वाक्यद्वयस्य विशिष्टकर्मविधायकत्वेनैवार्थवत्त्वमुपपादनीयमित्यत्र ग्रंथकारस्य नाग्रहः एवं च सायंप्रातर्वाक्य
विहितकर्मद्वयमध्ये अग्निप्राप्तिरहिते प्रातर्वाक्यविहिते कर्मणि सूर्यप्रजापतिभ्यां सह विकल्पेनाग्निविधिरिति पक्षमपेक्ष्य वा सायं
होमपक्षेग्निप्रजापतिभ्यां सह विकल्पेन केवलाग्निविधिरिति पक्षमपेक्ष्य वा पक्षांतरप्रदर्शनार्थो वाकार इत्याहुः तत्र अग्निहोत्रवाक्ये हि के
वलगुणविधिरिति पक्षे तावत् परस्परं सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति वाक्ययोरनुपादेयकालसंबंधात्कर्मविधिसंभवः ननु अग्निहोत्रवाक्यं कर्म
विधायकमिति पक्षे तदा यथा सायं जुहोतीति वाक्ययोरनुपादेयकालसंबंधात्कर्मविधि प्रातर्जुहोतीत्युभयोरप्यनुपादेयकालसंबं
धेन कर्मांतरविधायकत्वं फलसंबंधात्कर्मसंनिधाविति अपास्य कर्मभेदप्रयोजकस्याभावात् किंतु संनिहिते अग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मण्ये
व केवलं सायंप्रातःकालविधानार्थं सायंप्रातर्वाक्यद्वयं स्यात् तथा च अग्निहोत्रवाक्यं कर्मविधिरिति वदानः सायंप्रातर्वाक्ययोः कर्म राम०

विधापकत्वाभावे तं प्रतिपद्यन्ये चेति वा मद्रूपस्य तत्र गुणाविधापकत्वमाग्निसगिहोत्रवाक्यविहितकर्मणो रूपाभावोपपादना संभवाद्यद्य
पि चेति वा मद्रूपस्य विशिष्टकर्मान्तरविधापकत्वमाग्निसैवारूपत्वमनुपपादनीयमेवं च सार्पंचहो तिपति प्राप्तजुहोतीति वाक्यपो ४ ककें विधिरू
पत्वमुपपादयन्तीयेष प्रकारस्यानभिमत एव वक्तव्य इति कथं सार्पं प्राप्तवांस्य विहितकर्मद्रूपे प्राप्तवाक्यविहितेकर्मणि गुणविधिपक्षसंभ
व ४ पेनतत्प्रपेक्षो वाकारस्य समर्पितकर्थं चित्सार्पं प्राप्तवाक्ये विहितकर्मणि गुणविधिसंभवेपि तत्स्वरूपस्य पूर्वग्रंथे सञ्चकाभावे नात्र स्वा
कारस्यादपेक्षापाप क्षांतरपरत्ववर्णनमस्यंतं क्लिष्टत्वादयुक्तमिति स्त्रावारर्थवृने तिप्र सरणादी स्त्रो रितिधातोरकर्तरि च कारकइति
कर्मणि सिध्यतेतः आघारशब्द इति भावः आज्यभागादिव्यावृत्यर्थं प्रकृतेत्युक्तं आज्यभागादेरंगत्वान्नात्र प्रकरणात्तत्र प्रकरणात्प्रधान
स्येति न्यायेन प्रधानभूतोपांशुयाजार्थत्वमस्याघारणासंस्कृतद्रव्यस्य सर्वस्यैवाङ्गितिवाक्यं तत्राज्यभागादिविषयं न तूपांशुयाजविषयमिति
भाव ४ अग्निहोत्रशब्दइवात्रापि नमत्वर्थलक्षणादोषप्रसक्तिरित्याह प्रकरणेनेति अत्र पक्षे आघारमाघारयतीति वाक्ये आघार
पदस्य विधेयगुणासमर्पकत्वमस्तीति पक्षे सिद्धांते नामधेयत्वस्यैव पूर्वपक्षेगुणविधित्वोपपत्तिरिति प्रकरणेन गुणेति विधीयमानद्रव्ये
न संस्कारित्वं मत्वर्थप्रसक्तिरिति द्रव्ये उपांशुयाजवाक्यमेव प्रकरणासनाथं संस्कृताघारद्रव्यविशिष्टोपांशुयाजविधापकमित्याग्निसौर्ये पदोत ७
उपांशुयाजवाक्ये उपांशुयाजं विधायपर्यवसिते सति उपांशुयाजमनूद्य प्रकरणाकांक्षितवाक्येन द्रव्यविधिसंभवादाग्निसौर्ये प्यधिकरणेपि मेवं गुणस्य वि

सोम॰ धेयत्वया मतुबर्थस्य कल्पनानवकाशादित्यिध्यपंनच सान्नाय्योपयोग्युपयानादिद्रव्यस्य क्षरणायोग्यमाघारशब्देनानाकृष्टत्वात्सक्षरणासंस्कारे विधेय
तद्रूति स्वीकारे पि आघारपदस्य नामत्वाभाव सिद्धेस्तत्र किमिति नामत्वं गीकृतं तदिति वाच्यं आघारशब्देन तद्द्रव्यादासंभवादिति भावः ननु प्रकरणो
मवा कल्पनादिदोषपरिहाराया स्मिन्नेव वाक्ये याग विधिर्युक्तः तत्र आघारपदं नामधेयमेव भविष्यतीत्यत आहन्नवाक्ये तिपूर्वस्य पुज्यत्वप्र
वणात्तद्द्रव्यदेवतासंबंधादिरूपतत्कल्पकाभावाच्चेति भाव ननु वस्तुसंस्कारविधिस्तथा आघारपदं नामधेयमेव नन्तु संस्कार्यद्रव्य
समर्पकं आघारपदमिति क्षरणसंस्कारविधित्वादेवोपयोगपात्रद्रव्यरूपसंस्कार्यलाभोपपत्तेरित आहन्नवेति संकल्पकाऽलि
ख्यरणादिद्रव्यप्रयोगलक्षणप्रयोजनाभावात्संस्कारकर्मणो नामानर्थक्यात् स्पोत स्पोद्द्रूपसमर्पकत्वमेव वस्तुतः शब्दस्यैवोद्द्रूपसमर्प
कत्वसंभवे विधेयसामर्थ्याद्द्रूपकल्पनानौचित्यादिति भावः द्वितीयानिर्देशबलादपि गुणविधित्वाच्याद्दसौ शेयनाह एवं चेति अग्निहो
त्रे चेति तद्दध्ना जुहोतीत्यादौ गुणविधिरिति पक्षाभिप्रायेणा विशिष्टविधिपक्षे उक्तप्रकारासंभवादित्यभिप्रायं ननु फलवाक्ये फलश्रवणावलेन
फलकर्मकभावनाप्रतीतौ धात्वर्थस्य कर्मस्य करणस्तत्र करणत्वेनान्वय आवश्यक इति तत्र तथान्वये पि अग्निहोत्रवाक्ये भावनापाङ्क
र्मान्तरसंबंधाभावाद्धात्वर्थकर्मस्य फलवाक्याद्यपेक्षितत्वात् समानपदश्रुत्या धात्वर्थस्य कर्मत्वेनैवान्वयः प्राप्नुयात् द्वितीयेसाशंका नि
राकरोति नचेति उत्पत्तिवाक्ये इति अन्वयेन उत्पत्तिवाक्यमेवात्रोदाहरणं न तु फलवाक्यमिति सूचितं विधेरिति प्रवर्तनात्मकविधिसंबं राम॰

धात्पुरुषाभिलषितसाधनत्वाभावेपुरुषस्यप्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्समीहितविशेषस्वर्गाद्यस्वर्गाद्यप्रतीतावपिशब्देनेनकर्मणासमीहितंकुर्या
दित्येवंधात्वर्थस्यकरणत्वेनैवान्वयोवाच्यइत्यर्थः ननुधात्वर्थभाव्यकत्वेपिपरंपरयापुरुषार्थपर्यवसानात्प्रवृत्तेनासंबंधोपपत्तिरित्यतआ
हसाध्यत्वेचेतिकर्मान्तरमेवेतितत्तश्चपरंपरयापुरुषार्थपर्यवसानमेवनस्यादितिभावः॥ उत्पत्तिवाक्येकरणत्वेनप्रतीतस्यभावेफलवाक्योत
स्यान्वयोनस्यादित्यत्रवार्त्तिकसम्मतिमाहतथाचेतिअसाविति धात्वर्थेइत्यर्थः ननुगुणविशिष्टकर्मविधिरितिपक्षेगुणविशिष्टकर्मणः
पदद्वयसमभिव्याहारलक्षणवाक्यागम्यत्वाद्धवत्वाक्यार्थविधिः॥ केवलगुणविधिरितिपक्षेतुनवाक्यार्थविधानंके वलेगुणस्य
वाक्यागम्यत्वाभावादित्याशंक्याहसएवकेवलोगुणोनावाक्यगम्यस्तथापिगुणस्यचविधेश्चसंबंधोवाक्यप्रमाणकः॥ ननुधात्वर्थविधिसंबंध
वत्श्रुतिप्रमाणकः॥ तत्रश्चसमानपदश्रुत्याविधानसंभवेवाक्येनविधानमयुक्तमित्येवमर्थकत्तयाश्लोकपूर्वार्धकेवलगुणविधिपक्षेयो
जनीयमित्याशयेनाहश्रुत्याहीतिपदद्वयोपात्तवाक्येक्षरणासमर्थोन्यपपयः प्रभृत्तिद्व्याख्यावादेनआघारणलक्षणसंस्कारमात्रविधाना
त्रविशिष्टंविधिमयुक्तंवाक्यार्थविधिदोषःनवावाक्येनविधानंतथापिप्रकरणाक्लिप्तित्वाक्येविशिष्टविधिपक्षस्यैवापांशुपाजानुवादेनद्रव्यवि
धिपक्षस्यचपूर्वमुक्तत्वात्तत्रवाक्यार्थविधिवाक्येनविधिर्वादोषः संभवतीत्याशयः स्याद्वाक्यार्थविधानमितिसोमेनयजेतेत्यादिवदितिभावः
अस्त्रान्तरप्रख्यापितमित्यनेनैवारूपत्वमपिपरिहृतंभवतीतिभावः॥ मंत्रवर्णापिनलिंगविनियोज्यः येनद्विषतावगमास्तद्वैमंत्रसामर्थ्यानि

सो०म० अपान्मंत्रविनियोगएवनस्यादित्याशयेनवाचनिकेसूक्तेएवंचविधितसित्ताग्निलक्षणगुणस्यमंत्रवर्णादेवप्राप्तेर्नविशिष्टविधित्वंनापिद्वि
होमादिगुणविधिः मंत्रवर्णप्राप्तगुणनिमित्तिकत्वनामधेयत्वपाग्निहोत्रपदस्योपपत्तौधात्वर्थात्प्रत्याय्यगुणविधेः पर्यवसायपितृमपु
कत्वादिसर्वः प्रघपिअत्रापिपक्षेअग्रेयेहोत्रमस्मिन्निति व्यधिकरणएव बहुव्रीहिस्तथापिनामधेयस्यतत्प्रख्यशास्त्रप्रामाण्यवाद्वै
नत्तद्गुणसारात्सामान्यायापकार्थअपरोनव्यधिकरणावहुव्रीहाअपराप्युक्तपूर्वपक्षेतत्तादृशप्रामाण्याभावाद्मूलेव्यधिकरणवहु
व्रीहावप्रयोगमितिभावः ननुनाग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मणोमंत्रवर्णतोदेवताप्राप्तिः पदस्यपेचेतिवाक्यद्वयेनैकगुणश्रवणेनवि
शिष्टकर्मान्तरविधानवदंभावेनअग्निर्ज्योतिरित्यग्निर्स्वाहेतिसायंजुहोतीत्यादिमंत्रविधौस्यात्पंप्रातःप्रसभिन्नावलेनतद्विषयत्वपाग्नि
होत्रवाक्यविहितकर्मणोमंत्रविधेस्वाभाव्यान्नचतत्रलिंगादेवमंत्रविनियोगसिद्धेर्वचनानर्थक्यंअग्निर्ज्योतिःसूर्यस्वाहेत्येवसोपे
क्षितत्वमितिअलिंगमंत्रविधिपर्यवसानेनश्रुत्यालिंगमंत्रप्रयोगलिंगादप्राप्तेः प्रधानाकांक्षोपजीवनेनहिलैंगिकविनियोगःप्रव
र्ततेइहतुवाचनिकमिश्रलिंगमंत्राम्नायमेवप्रधानाकांक्षाद्यतिरिसत्यमाह पदस्यपदइतितत्तद्भवतद्वास्यकर्मांतरविधायकत्वा
भावान्नतत्रमंत्रान्तरापः किंत्वग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मण्येवेतिभावः ननुपदेपदस्यपेचेतिवाक्येअग्निर्देवतानविधीयतेतत्रवचन
स्यदूरितिप्रत्ययेतेः केवलप्रजापतिर्देवतास्यादेवंचअग्निर्ज्योतिरितिमंत्रस्यवचनविनियुक्तस्यवचनालपथ्यापंमेद्रीस्यादित्यपे राम०

नगौरवप्रजापतिप्रकाशकत्वमेवस्याद्दिलयेर्द्देवतात्वं मंत्रवर्णातो नलब्धुंशक्यमितिकथं मांत्रवर्णिक्यौ सर्यौठवाद् कथं वा तद्दुवादेनप्रजापति
सठ्यपमात्रविधिरितिचेदुच्यते पदद्वयपरितिवाक्ये चयावृत्तसहितं विशिष्टकर्मविधौ गौरवाद्वितं अन्यतो अग्निसूर्यप्राप्तौ प्रजापतिसमुच्चयमात्रविधाने
लाघवं पश्यद् अग्निप्राप्तिमपेक्ष्य मेर्गां वाचनिकमंत्रवर्णात तत्प्राप्तिसंभवात् त्वावचलो मेनजघ समंत्रवर्णातो अग्निप्राप्तिप्रतीक्ष्या तद्दुवादेनप्रजापतिस
मुच्चयं विध्यातीति मंत्रवर्णप्राप्ताग्निसूर्यानुवादेन प्रजापतिसमुच्चयविधानं युक्तमिति भावः आघारस्य कुतिः आधारमाघारपत्नीवामे आधारमिति
नक्षरणासमर्थेद् अमुद्दिश्यापतस्याघारणसंस्कारेण विधीयते किंतु धात्वर्थाघारणमेव विधीयते तस्याघारणस्य चतुर्गृहीतं वा एतदभूदस्याघा
रमाघारयेति वाक्येन पञ्चोरूवं च चतुर्गृहीतं प्रयोजनात्वेतस्य संस्कारकतया विधीयते एवं च चतुर्गृहीतवाक्यादाज्यप्राप्त्याद्रुवद्द्वारणान्नमकत्वं प्राप्तमि
तितत्र मद्गृहीतं निमितीकृत्य भावेवृषभमाग्निसाघारपदं नामधेयमेव एवं च संस्कार्यस्य चतुर्गृहीतस्य लाभे सत्यस्य वाक्यस्य संस्कारविशिष्टद्रव्यपर्यंतत्वाभा
वेवभमाग्निसाघारपदं नामधेयमेव एवं च संनपूर्वपक्षोक्तरीत्या नास्य संस्कारस्योपांशुयाजार्थत्वं प्रकृत किंतु चतुर्गृहीतवाक्यबलात् प्रयाजार्थत्वमेव तत
तश्चयथाग्निहोत्रवाक्ये दधिहोमादेर्विधित्वं तत्र गणस्य तत्त्व्यपशास्त्रात् प्राप्तावपि पद्धित्यस्य पाघात्वर्थाद्गुणार्थत्वे विधिस्सङ्गुणास्समानपदश्रुत
यात्तधात्वर्थं विधिस्वीकरणेनावशास्त्रांतरप्राप्तेनानुवदितुं शक्यत इति श्रुतसर्थेद्गुणार्थत्वे विधिस्सङ्गुणामो विधिपरिसाग्यामोगेनद्दर्विहोमादेनगुणा
विधिरित्युक्तमेवमिहापि उपांशुयाजाज्ये आघारणासंस्कारस्य तत्र व्यपशास्त्रात्प्राप्ताच पिचतुर्गृहीतानाज्यसंस्कारत्वस्यप्राप्तस्यघारणात्वानुवादेननाम

सोम० धेयत्वेनोपपत्तेरेवं चरणादिवृद्धिवाक्यस्य संस्कारद्रव्यपर्यन्तत्वस्य प्रकारोऽनन्तद्रव्यस्योपांशुयाजे विनियोगकल्पनस्य चतुर्गृहीतवाक्ये प्रयोजनस्य संस्कार
धारणापेक्षया आधारवाक्ये आधारणान्तरं विधीयत इति कल्पनस्य चोपकृतत्वान्नामधेयत्वमेव युक्तमिति भावः ॥ उपांशुमिति श्रुत्यादिद्वारस्यापि न उपांशु
नर्थमिशब्दपूर्वोऽपि नामत्वमिति भावः ४ किं वा स्याद्धारणास्य केवलसंस्कारत्वं नास्ति किं तु मांत्रवर्णिकदेवतासंयोगाद्यागरूपत्वमपि तत्प्रस्तरप्रहरणा
यद्रूपरूपत्वं एवं च यागत्वान्नामधेयस्यानकाप्यनुपपत्तिरिति साह न चास्येति नैव द्रव्यदेवताग्रहणोऽभ्यस्तदेवतायास्तद्द्वारा यागान्वयवदाघारणोऽ
पि मांत्रवर्णिकदेवतायास्तदुग्गराउपांशुयाजरावान्वयः ४ संभवतीति कथमस्य यागत्वमिति वाच्यं पयायस्तत्वाक्येन प्रस्तरप्रहरती स्रुचस्सं धाक
स्यकरणत्वबलात्तत्प्रतिपाद्याग्न्यादिदेवतात्वेन प्रहरणस्य यागरूपत्वं एवमिहापि मंत्रस्येति करणोकारणत्वेन विनियोगबलात्तत्प्रतिपाद्येन्द्रस्या
प्याघारणादेवतात्वेन तस्यैव यागत्वावश्यंभावात् ॥ न चैवं केवलमाराद्रुपकारणत्वेन विनियोगवत्तत्प्रतिपाद्येन्द्रस्याप्याख्यत्वमस्तु किमिति प्रस्तरप्रहर
णावत्तद्रूपरूपत्वमंगीक्रियत इत्याशंक्य जुहोत्यादिस्थाने प्रयाजेभ्यः स्वादित्यप्रयाजार्थंतया विहितस्य चतुर्गृहीतस्य सर्वत्र कर्मांतरे विनियोगासंभ
वात् सामान्यात्तत्स्थितयास्य मानतत्वस्यैवा किं चित्तत्क्षरणारूपस्याघारणस्य प्रयाजेऽपुपयो तामाराज्यसंस्कारत्वमेव श्रपंचा यामि शुभपरूपत्वे
मेवं एवं च आघारणानंतरं चतुर्गृहीतस्य नाद्रोपापहारेषु सत्त्वस्य घृतसंहितं गृहीत्वाघारेण संस्कारस्य पाजापत्याद्यासाहुः ४ ननु नामत्वपक्षे
तस्य धातुसामानाधिकरण्यवाच्यं चाल्पार्थप्रविहविधेयत्वात्करणमिति कथं द्वितीयांतस्य नामधेयस्य करणार्थकधातुसामानाधिकरण्ये राम०

येनैव प्राप्तिं प्राप्तिं प्रत्याख्यानस्याह अष्टत्वसंख्यावेति पचष्यष्टत्वसंख्या चोक्तत्वः प्राप्नोति तथापि नवत्वादिसंख्याया बाधो मा भूदित्यष्टत्वसंख्याविधिरपि विधे
यतिभावः ३ सति शिष्टा द्वादशकपालावविशेषादित्युपलक्षणं तादृशाद्वादशत्वसंख्यायाविशेषादित्यपि बुध्यस्वं ननु द्वितीयपाठस्य द्वादशकपालस्य प्रथमं
तानामष्टाकपालादीनां अस्मिन्वाक्ये समाविशानुपपत्तेः ४ कथं सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वमित्याकांक्षायां तदेवोपपादयति एकं हीति प्रथमं तानामष्टाकपा
लादीनां द्वितीयपाठे तत्पा विपरिणामे सति वैश्वानरं नवकमासं दशकपालमेकादशकपालं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं सर्वेषामेकस्मिन्वाक्ये समावे
शान् सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वमित्यर्थः तत्रचाष्टाकपालादीनां परस्परसंबंधानादरे रावैश्वानरशब्दान्वये सति प्राजापत्यन्यायेनद्रव्यदेवतासंबंधभेदे
नयागभेदेदाष्टाकपालस्याष्टत्वादपदत्वस्याष्टाकपालादपदत्वं स्यादिति बोध्यः पृष्टितु शेनाष्टकपालादीनां परस्परसंबंधानां वैश्वानरशब्दान्वये ४ स्वीकि
यतेतदा एकास्मिन्नेव द्रव्ये तत्संख्यासाधकपालगताष्टत्वादिसंख्याविधिरपि संभवति तस्मिन्नपि रामप्याश्रुतार्थापाष्टत्वादपदमिति शब्दो बोध्यः ननु अष्टा
कपालादिशब्दानां द्वितीयान्तत्वपाविपरिणामे शब्ददोषः ४ किंवाष्टाकपालादिवाक्यगतानां पदद्वितीयान्तत्वमिष्यते तदा भवतीत्यस्य गापन्नेवैत
मित्यादिष्वस्मिन्नपि स्यादष्टाकपालादिवाक्यगतानां प्रथमान्तत्वमेव स्वीकृत्य अष्टकपालादिशब्दार्थाभाव इतिमंगीकृत्यादि द्वितीयान्तत्वांगीकारे
भावतिरेवष्टौ पदत्वस्वरसादाह पंक्तिर्वैक स्मिकद्रव्यविधानमित्युपलक्षणं वैश्वानरवाक्ये देवतामात्रविशिष्टपागोत्पत्त्युपगमे पितत्यपागा
सैकदेवताकत्वात् द्वितीये न देवतानिर्देशान्निर्वपति सामान्याद्वाग्नेपविध्यर्थतया पाष्टौ द्रव्यस्य कपालानां च प्रातिस्विकस्मिन्नपि पक्षेष्टत्वादिसंख्यामात्रविधा

सो॰म॰ नस्यापि संभवादिति चेत्पं ननु वैश्वानरवाक्ये द्वादशकपालस्यापि स्वरूपमाराणा बालकं यं देवतामात्रविशिष्ट यागविधिरित्यत आह उपक्रम इति गुणो तिगुणे
तिगुणावा स्यप्राशाकपालादि सर्वद्रव्योपलक्षणार्थो न तु द्वादशकपालस्य लक्षणा स्वार्थमात्रपरत्वस्यार्थः कर्मणि गुणविधिपक्षे दुष्यति उच्यत इति तत्र
प्रथमं सर्वेषामुत्साति शिष्टत्वं दुष्यति उत्पत्तौ तिन्नतु फलाय गुणविधिपक्षे पिवाक्यभेदः स्यात्पदसार्थः कफलाय गुणविधिवादीनेह कर्मणि गुणापक्ष
द्रष्टक ४ पेमरोष सामंस्या किं तु सिद्धूनीत नीनं दोषराम्पमिस्याशापेन श्लोकं व्याचष्टे अप्यंवाद लेहेति निर्वपति ने तिनिर्वपति परप्रसपेने सर्पे ४
सर्वेति निर्वपतिरिस्य यत्: न म यमानेरितिहुतीपांतनपाविपरिणाम प्रक्ष: प्राप्तो वदेषितः नद्वादशकपालस्येति उपक्रमगतस्येति शेषः ननु श
कपालादिनामानर्थक्यापत्तेरुपक्रमगतद्वादशकपालस्याविवक्षेयुक्त मित्यत आह अष्टत्वादीनामिति अष्टम्पचेतिवक्ष्यमाणरीत्या स्तुत्यर्थत्वपा
ननु द्वादशकपालस्योत्पत्तिशिष्टत्वे पि अष्टाकपालादिनां गुणाविधित्वं नानुपपत्तेः फलाय गुणविधिसंभवादिति फलाय गुणविधिपक्षस्यापापति
अयवस्यवर्चसे ति अत्र पदपि विग्रह व रोसमो हि तसाधनत्वा प्रतीति स्समभिव्याहारमात्रकल्प्य साधनत्वस्यो द्वंवराधिकारणो निरस्तत्वा वफला
पको भयदाप्यवरो समभिव्याहारकल्प्यसाध्यत्वस्यपरो मप्यधिकरणो निरसिष्यमाणत्वासा वफलाय गुणविधिपक्षस्यो न्मेषरावनास्तितपापि
गापत्ये वैनंब्रह्मवर्चसेनंपुनातीत्यादिनां स्तांवकत्व मंगीकृत्य तादृशस्तुतिवलादष्टाकपालो भवतीत्यादेर्विधित्वकल्पने उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधा
त्कर्मणि गुणविध्य संभवे च सति पूतत्वएव तेजस्व्यत्वादष्टुं द्विपादि पश्वमान भवतीत्युपसंहारि कीर्तनमाना नां पुन्नत्वादिनां कामिपदरहितत्वे पि कर्मे राम॰

रागाष्टकपालादिफलं कल्पनेन कथं चित्फलापगराविधिपक्षउपपाद्यत्नीपूर्त्तिभावः ब्रह्मवर्चसादीति ब्रह्मवर्चसहेतुकपूतत्वादिफलावलंबनेनेत्यर्थः ॥ ननु सति
शिष्टगुणावरोधिकर्थेफलापगराविधिरित्यत्राह काम्यइति पुरुषार्थसमाप्तते :काम्यंतिसस्यबाधकमिति तन्नोत्पत्त्यापादितिभावः गुणोपिष्वितिविधौ
गम्यत इत्याह काम्यइति प्रमाणेष्वितिशेषः ननु महावाक्यविधपैकवाक्यतापन्नेष्वेव दर्शपूर्णमासादिषु गोदोहनादिविधिदर्शनादीदृशो वाक्यभेदो न दोष
इत्यत आह उपक्रमे तिदर्शपूर्णमासादिवाक्ये पादिवाक्ये :कर्मविधेयपर्यवसितेवाक्यंतरे रणफलापागोदोहनादिविधिरिहत्वैश्वानरविधेः ॥ पशुमान्
वृत्तीत्येतत्पर्यवसान्नं उपक्रमोपसंहाराभ्यां तावत् एकवाक्यत्वावगमात् तत्र अष्टाकपालादिवाक्यस्यैवात्रापर्यवसानात्फलापगराविधिर्न संभवतीत्यस्ति
वैफल्यमिति भावः अनेनैवाभिप्रायेणाष्टौकं व्याचष्टे वैश्वानरमिति नामैवेति अनेन पूतत्वादीनां प्रधानेष्वङ्गतत्वपाकीर्त्तिसमानानां तदा अष्टा
ष्टाकपालादिफलत्वकल्पनमसमञ्जसमिति सूचितं न च विहितस्य स्तुत्यपेक्षायोगादर्थवादत्वमपि न संभवति स्तुत्यपेक्षितस्तत्राह अवयवेति प्रा
शस्त्यादि स्तुत्या कमिनीस्यतिसिद्धेरित्यर्थः ॥ ननु चाष्टाकपालादिपुरोडाशानां द्वादशकपालपुरोडाशावयवत्वाभावादवयवद्वारापि न स्तुतिः संभवतीत्य
त आह द्वादशकपालावयवो हीति अष्टाकपालादिभावेऽष्टाकापालादिपुरोडाशसदर्शनाद्द्वादशकपालावयवानामेवात्र निर्देशात्तेन तत्सहसाचे
दशोपद्वादशकपालप्रशस्तः पञ्चदवपवाष्टाकपालादिभिरेव ब्रह्मवर्चसहेतुकपूतत्वादिसिद्धिरित्येवमवयवविद्वादशकपालस्तुतिरूपपद्य
त इत्यर्थः ॥ सत्रार्थस्काल पूर्ववत् :पूर्वप्राप्तिमंतो वैश्वदेवादिशब्दाः खलु गुणविधानार्थान भवंति अस्मिंस्त्वष्टाकपालादिसमाम्नायेपि जत्याम
र्थस्यादिति एवं च वैश्वदेवादिशब्दवैषम्येणाप्रसक्तस्य आनासंगतिरितिद्रष्टव्यं ॥ ६ ॥ तत्सिद्धिन्नातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिंगसमवायाइति

सोम० गुराश्च पाः॥ ७॥ सामानाधिकरण्यादिति ननु नामधेयपक्षे नाम्नो विधेयत्वाभावाद्विधेयांतराभावाद्वाक्यानर्थक्यं न चेदन्यथा श्रमकल्पनप्रसक्तोपप्र
जिस्तावकत्तपार्थे लं शंकनीयं प्रत्ययोवादपक्षादविशेषप्रसंगादिति चेत्सैवं प्रभावैर्वर्हिः ४ पवमानः प्रस्तारइति सामानाधिकरण्यात्प्रजाशावृस्प
वर्हिर्नामत्वे पवमानशावृस्य प्रस्तारनामत्वे च सति पवमाननामकप्रस्तरस्य प्रजानामवर्ह्यो वर्हिरूपपरिभावकारणो न प्रसिद्धपवमानस्याज्यमानाद्धे
रत्वं भवतीत्येवं रूपा उत्तरवर्हिष ४ प्रस्तरं सादयतीति विधेयो स्तुतिस्सान्यां मंत्रस्येनोपपद्यत इति स्तुतिविशेषत्वेन नामधेयस्यानर्थकाभावादित्यं चापा
वावपक्षे साक्षादेव स्तुत्यर्थे त्वं नामधेयपक्षे तु परंपरयेति तदपेक्षया भेद ४ इदं च स्तुतिशेषत्वपासार्थक्यं प्रस्तरशावृस्य पवमाननामत्वेन संभव
वतीत्यस्त्वासादाह पवमानशावृवेति अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्सामानाधिकरण्यस्य च पवमाननाम्नो लाभान्यायोपपत्तेश्च नामत्वपक्षः स्था
लेपि पादः संगत्यर्थमाचर्ये ४ कात्मिन इति सूचयतिरिति शंकेतिमिद्धं सन्निमत्तप्रवादत्वे निराकरोति न चेति न च रूपात्वापादिसर्ववादादधिकरण
गुणासू परशावृत्वे नस्तु तिपरस्यो नेति वाच्यं एतदधिकरणसिद्धस्यैव तत्र सोनेमत्तरत्वाप्युदाहरणविशेषेस्तु ति सिद्धार्थमनूदित त्वात् एवं गो
णामुख्याधिकरणे गोणामुख्याविषयमंत्रविनियोगविचारसिद्धार्थं गोणावतिसमन्त्रामात्रं प्रतिपादयिष्यते इह तु गुणयोगनिमित्तं वतिकं
रुपस्थांग्राप्रतिपाद्यत इति ततोपि भेदो बोध्यः अप्राकपालादिषि इति अनेनपूर्वे वैषम्येणाप्रसवस्थानात्संगतिरितिसूचितं अन्यतरस्व
रूपेन्यतरविधेरशक्यत्वादुक्तमन्यतरकार्यं इति अनिर्धारितस्यशास्त्रार्थत्वानुपपत्तेर्निर्धारयति तत्रापीति मुख्यत्वादिति प्रथमोपस्थितत्वा रामः

मिसतत्र्याहत्यर्था। क्षिसेतिवास्त्वर्थस्यकरणत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिसादौ पयातत्तिपांतस्यनामधेयस्यधातुसमानाधिकरण्येनत्यथाऽसंसि
त्स्यकरणत्वाभावाधात्वर्थेतत्वर्थस्यार्थो। क्षिप्तंसाध्यत्वमप्यसीतितन्नराद् पिहद्धितीपांतनामधेयस्यधातुसामानाधिकरण्यमुपपद्यतइत्यर्थः
मत्रविधीयमानस्यधात्वर्थस्यकरणत्वर्था। क्षिप्तसाध्यत्वंतुनशाब्दमितिकर्यतेतदादायद्धितीपांतसामानाधिकरण्यनिर्वाहइतिशंकतेकथेपुन
रितिविधिवाक्यइतिधात्वाख्यातसमुदायरूपेयजेतेतिपदइत्सर्थनन्तुनाहंधात्वर्थस्यसाध्यताबोधकशब्दोध्याहृद्धिपतांतयासतिधात्वर्थस्यस
ध्यत्वेनोपस्थितत्वान्नद्धितीपांतसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिताशंक्याहनापीतिअर्था। क्षिप्तेनापीतिअर्था। क्षिप्तसाध्यभावेनधात्वर्थेनप
द्विद्धितीपांतस्यविशेषणाभावेनान्वयःस्यात्तदाअर्था। क्षिप्तसाध्यार्थमेवेयागेउभिद्दादिगुणास्यापिविधेयधिकारस्येनविधानसंभवेनमत्वर्थलक्ष
णादोषाप्रसंगादुभिद्दादेरपिगुणविधित्वमेवस्यादित्यर्थः। प्राभाकरास्तुप्रवृत्तिहेतुभूतकार्याभिधानेलिङादीनांव्युत्पत्तिंप्रवृत्तिहेतुत्वंच
विलक्षणाकार्यत्वेनोपकार्यसामान्यज्ञानेप्रवृत्तिसदर्शनादेवंचविशेषतःकार्यप्रतिपत्त्यर्थंअवच्छेदकापेक्षायांलब्धार्थावच्छेदकतयासंबध्य
तेयघपिधात्वर्थस्याक्षणिकत्वर्थमवच्छित्तुंनक्षमतेतथापियागकेतिसाध्यमपूर्वमित्येवंकुसवच्छेदद्वाराकार्यमपूर्वमवच्छेत्तुंशक्नोतीतिधात्व
र्थोवच्छेदकत्वेनसंबध्यतेअवच्छेदकत्वमेवविषयत्वमितिधात्वर्थस्ययागादेर्लिङर्थेकार्येप्रतीसम्बन्धितयाविषयत्वेनान्वयः।तथाकार्य
कृतिसाध्यंभाव्यमितिपर्यायः।ततश्चभाव्यरूपापूर्वेहिशाप्रवृत्ताकर्मिश्रायस्यकारणत्वमितित्तस्माद्धात्वर्थःविषयतयाकरणतयावा

सोम० प्यत इति वदंति तन्मतमपि धात्वर्थस्य करणतापासाध्यतया चान्वयनिरासेनैव निरस्तमित्याह एतेनेति धात्वर्थस्य करणत्वसाध्यत्वलक्षण
रूपद्रूपेणान्वयो न संभवति एवं विषयत्वकरणत्वलक्षणरूपद्रूपेणाप्यन्वयो न संभवति माप्रमाम्यादित्यर्थः विषयत्वेन करणत्वेन चान्वयमिष्ट
मिष्टं प्रामाकरैर्वक्तव्यं किं विषयत्वस्य परं शाब्दजनकत्वाख्यपरम्पराहोस्विदुभयपरं इति तत्राद्ये आह विषयत्वेनेति अन्यथैकेनेति उक्तरीत्या
करणत्वं विना कार्यत्वानिर्वाहादिति भावः साध्यत्वमपीति पक्षापि तन्मते करणत्वमौपादानिकं न त्वाधिकमित्सत्ति वैषम्यं पापि करणत्वं विनानु
पपद्यमानो विधिरेव साध्यत्वे विना करणत्वानुपपत्तेः साध्यत्वमप्याक्षिपेदिति साध्यत्वमप्यौपादानिकं स्यादिति साम्यमिति भावः द्वितीयं
शंकते अथेति न शास्त्रार्थे इति न चेष्टापत्तिः शाब्दं तत्राधिकरणत्वे विषयत्वस्य शाब्दान्वयार्थत्वस्य स्यान्न विरोधप्रसंगादिति भावः तत्रीयं शंकते
अथ शाब्द एवेति तस्माद्विषयत्वस्य शाब्दत्वे करणार्थकता इत्यां तन्नामधेयसामानाधिकरण्यासंभवात न निर्वाहापकरणत्वमेव शाब्दमिति
भ्यमत नैव एष्टव्यमित्याह अतएवेति सूत्रार्थस्य तत्स्वविधितत्सिततंराशास्त्र आप्रख्यापकं अन्यथा उत्पत्त्वं तरपिनामधेयस्यादिति॥ छ॥
नामधेयं परे शंच॥ ॥उद्भिदधिकरणादिसापाविषयत्वस्तोरणार्थतद्विषयाघवद्विनतिरुद्भटाव्याइति विशेषणाद्रूपेण तत्र प्रथमेनाभिहे
गादि द्वितीयेन चित्राज्यादिरिति विवेकः ननु एवं वाक्यभेदराहित्ये चित्राधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन गुणविधित्वस्यैव वक्तव्यत्वेन असिद्धं तासिद्धि
रिति विवेकः ननु एवं वाक्यभेदराहित्ये चित्राधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन गुणविधित्वस्यैव वक्तव्यत्वेनासिद्धौ तासिद्धिरित्याशंक्यासिद्धौ तं संभावयि राम०

तु विशिनष्टि तत्पदेशेति अत्र तत्पदेशशब्दस्सौत्रानुकरणं सञ्ज्ञे च तच्छब्देन पाणिनि गुणोपदेश इति प्रकृतो गुणो निर्दिश्यते विशब्दस्याभिन्ना
र्थकः ततश्च तस्माद्बहुधेपलाभी मत्तादुणाध्यपदेशो भेदेन निर्देशस्तद्भूत इत्यर्थः ॥ अथ भेदे सादृश्यादनुपपत्ते स्सादृश्यार्थकवा कशेषास्ति भेदेन
पीतं नमिति भावः श्येनेनेति संदंशेनामित्र रम्यजेत गव्याभिचयंमाणोपजेते त्यादिणादिशब्दार्थः ज्योतिष्टोमादिष्विष्ठुत्यादिशब्देन उष्ट्रदधि
करणी क्रविश्वजिदादिसंग्रहः नगुणविधेस्स्वस्वसादृश्यानन्यपादुकशेषानुपपत्तिरिसस्वासादाहपदि तिविशिष्ट विधौस्वेनवि
शिष्टस्यपागस्यस्येनापेक्षापाभिन्नत्वाद्भूकशेष उपपन्न इति भावः नन्वेवं कशेषप्रसिद्ध्यर्थं स्वीकाराणान्तरस्य प्रसिद्ध्यर्थं कस्मन्नेसाशंक्याह न
वेति आदिशब्देन पश्वा संदंशेन तु ग दानमादत्ते पयाणावेगोपापंतीत्यादि वा कशेषसंग्रहः असंतेति सिंहो देवदत्त इत्यादौ सिंहशब्दः
स्वाभिधेयसिंहगतक्रौर्यादिसदृशामाणावकगतक्रौर्यादिरूपांसाक्षात्तत्संबंधनमभिलक्ष्यपिलीतन्तदि शिष्टमाणावकं रूपं धर्मिणं
लक्ष्यतीति गौणपाम संतत विप्रकर्षः लक्षणा स्वाधेन तु स्वाभिधेयसंबंधिन एव लक्षणेति न तत्रासंततविप्रकर्ष इति भावः वक्ष्यतीति तत्सिद्धि
ठिकापां वार्तिककाइति शेषः गौएतेस्वार्थस्य सर्वथात्याग एवमलर्थलक्षणापां तु सामानाधिकरणनिर्वाहार्थं तद्वृत्तिलक्षणापामपि
विशेष्यांशस्य धातुनैवलाभाल्लक्षकोपिशब्दो विशेषणीभूतस्वाभिधेयपर एवेति श्रुत्यर्थानुग्रह इत्यर्थः गुणविधौ तावदिति केवलगु
णविधौ विधेयस्य गुणस्यैव सक्तिर्वक्तव्या न धवाकशेषप्रतिपाद्यमानं श्येनस्यालाभ छिन्न प्रतिषेधौ कतपास्यरस्तः प्रतीपमानं सा

२९

सो॰भ॰ दृश्यंश्येन तत्रत्यानां ते विधेयपगुणोन्वेति तस्मिन्नभेदे स्यादुपमाने भवादिसर्पः। न चात्रानन्वयालंकारः शंका हि। अनन्वयो हि धर्मैक्यमात्रस्यापर्यवसानादिह हत्वमत्स्याचाय्य
नभ्यान्स्यादानात्पध भेभेदे नन्वयापसत्तेर्धर्मभेदनिबंधनो वंधनो भगीकारे धर्मार्थकामेषु समप्रपदेपथानये वाद्वरतेषु वतिमिसादावण्य
वपापसाधर्मभेदानिबंधनोपमोछदापत्ते नैवैवमिहत्वर्मभेदनिवंधनोपमेवास्त्विति वाच्यं उपमानोपमेयपयो भिन्नशब्दनिर्देशे एकधर्मिकत्वाप्र
तीत्साधर्मभेदनिबंधनैकधर्मिकोपमापाःप्रकृते तु न्मेयादितिभावः। ननु विशिष्टविधाने वाक्यशेषानुपपत्तिः श्येनात्तद्विशिष्टकर्मणो भेदेन
कर्मणि शिश्वेन स्यादस्यान्वयपसंभवात् प्रागरूपाणां क्रियापारणानि पसादनादिक्रियांतरपरत्वनिर्देशस्यैव तदूतत्वमात्रेणोपपन्नेरित्सतप्या
हविशिष्टविधिस्त्विति विधिलाघवादत्वं तत्विष्टगोत्पाश्यपराण्यतिवाधक्यनदोषइतिभावः किंचपदिश्येन स्तुतिमात्रपर्यवसितो वाक्य
शेषः स्यात्तत्रश्येनोहिस्मत्स्यादिकमिव भ्रान्तत्वं निपत्स्यादतद्देवं रूपोवाक्यशेषस्यान्तत्तत्स्याम श्येनादन्यत्किंचिदपधीपति एवं नाम्ना निर्दिश्ये
नसादृश्यप्रवृत्तो वाक्यशेषस्यश्येनपदे पागनामत्वएवतात्सर्यमिति तद्वलाघागनामत्वमावश्यकमित्याशयेनाह अवश्यंत्विति एवमग्ने
र्ज्योतिरित्यादावज्योतिरादिशब्दानामपि नामत्वमुक्तमेवमन्यत्रापीत्याह एतेनेति॥ उक्तार्थस्कतस्यागतास्यप्यपदेशोपस्मिन्नर्थेवादे
पदेतदपि नामधेयं स्यादिति॥ श्लो॥ नामधेये गुणश्रुतिः स्याद्विधानमिति चेत्॥ श्लो॥ पंजेते स्यात्स्यादजमितिपञ्चविंशे ४ प्रसपदइसर्पे ४ ननु द्विद
विष्वपि तंत्र संबंधेन गुणविधिपूर्वपक्षसंभवत्तपितंशक्यत्वात्तेषामप्युदाहरणत्वं स्यादित्याशंकापामिष्टापत्तिरित्याशयेनाह सर्वांस्त्विति राम॰

नन्वेवमपि पेषु उद्भिदादिषु गुणविधित्वपरिसंख्यामत्वर्थलक्षणादोषस्तेषामेवोदाहरणत्वं स्याद्येषु त्वग्निहोत्रशब्देनादिषु तत्प्रख्यशास्त्राद्
गुणविधित्वपरिसंख्येति तेषामुदाहरणत्वमनुपपन्नमेव तत्र संबंधाश्रयणेन मत्वर्थलक्षणापादकत्वतत्प्रख्यादेरन्यथाकरणायोगादिति सं
क्षेपेनाभिप्रायेण सर्वेषामुदाहृतत्वमुक्तं तन्नाभिप्रायमाविष्करोति सर्वेष्वीति न हि प्रागुक्तानां सर्वेषां हेतूनामन्यथाकरणाभिप्रायेण स
र्वेषामुदाहृतत्वमुच्यते किं तु सर्वेषु उदाहरणेषु विशिष्टविधिपक्षे प्रथमप्राप्तत्वो मत्वर्थलक्षणादोषस्तत्र संबंधाश्रयणेनान्यथाक
रणं संभवतीत्यभिप्रायेण सर्वेषामुदाहरणत्वमुक्तं तेषु तीनो उक्तदोषद्वयं एवं चेशब्देन वा माधिष्वपि विशिष्टविधिपक्षे प्राप्तत्वो मत्व
र्थलक्षणादोषद्वयस्याशेषस्य प्रसक्तौ संगतिर्बोध्या एवं च उद्भिदादिकरणैरेवं मत्वर्थलक्षणापरिहाराय नामधेयत्वाश्रयणेन मत्वर्थलक्षणा
क्षेपकस्यास्य तदानंतर्यमेव स्यान्न चित्रादिस्थाधिकरणस्यापि तन्मात्राक्षेपकत्वात् विशेषेण विनिगमनाविरह इति वाच्यं चित्रापयजेत इत्यु
दाहरणान्तरं तदाक्षेपकस्य चित्रादिस्थाधिकरणादुद्भिदादिकरणाविषयत्वात्तदाक्षेपकस्यास्याभ्यर्हितत्वादिति शंकापास्य प्रथनवक्ता
र्थ सर्वत्र मत्वर्थलक्षणाक्षेपप्रकारस्य वर्णितत्वेन सर्वानंतर्यस्यैव युक्तत्वादिति नन्वेवं तर्हि वाजपेयोदाहरणे किमर्थं न च वाजपेया
भ्यसप्राचीनाधिकरणाच्चतुष्टयस्यापि विषयत्वात् उदाहरणमिति पूर्वपक्षे परूपान्न लक्षणाविधित्वमीत्वं गुणसमुच्चयग्रहविधानादेव सिध्या
त प्रख्यन्यायविषयत्वान्न च वाजपेयपशावूपस्य गुणविधित्वेऽपि पूर्वपक्षे व्यक्तलेनैषिकविधित्वं तत्र प्राप्तोतीवासांतरेण समुच्चयग्रहविधानेन स

सो०भ०

सप्योषधश्च्यमत्वेऽलातिवाक्यगतेनद्रव्यदेवताभावलक्षणाव्यक्तत्वेनसादृश्यात्सौमिकविध्यंतः तत्तद्व्यपस्फलकरणविधानंपूर्वपक्षे
विवक्षितंतत्फलकस्यतत्प्रत्यक्षशास्त्रांतरस्याभावान्नतदुष्टपक्षमितिवाच्यंपप्राग्निहोत्रवाकेऽग्निर्ज्योतिरित्यादिनादर्विहोमेवि
विदित्सितंगुणाप्राप्त्यभावेपिपयांचिद्दधिविहितत्वग्न्यणाप्राप्तिमात्रेणानामधेयत्वंतदुद्दिहापिपयाकथंचिद्गुणप्राप्तिमात्रेणानतमस्वल्पप
विषयत्वसंभवादितिचेन्नैवंवाजपेयपशुवृत्स्यगणाविधित्वेसत्यैष्टिकविध्यंतप्राप्त्यासमदृशादीक्षोवाजपेयइतिदीक्षोपसदादिदर्शनम
नुपपन्नंस्यादितिलिंगदर्शनोपन्यासासाध्यत्वेदुदाहरणादितिननुभावार्थाधिकरणेधात्वर्थस्यकरणत्वेनान्वयप्रसादनात्करणस्यक
रणांतरसंबंधासंभवेनकथंगुणफलाभ्यांतत्रसंबंधइतिपूर्वपक्षइसतत्राहकर्मत्वमितिभावार्थाधिकरणेव्युत्पादितधात्वर्थस्यकरणा
त्वेसंबंधमात्रप्रतिपादनेपिसंभवतीतिनावश्यंकरणत्वप्रकारकबोधोंगीकार्यइतिभावः कर्मत्वकरणत्वान्यतरप्रतिपादनेहिगुण
फलाभ्यांगुणपत्वंबध्धीनभवेत्संबंधमात्रप्रतिपादनेतुसंभवातिगुणपत्तदुभयसंबंधइतिश्लोकंव्याचष्टेपरिहीतिसाध्यत्वरूपेतिसाध्य
त्वरूपस्यपरस्परंसंबंधाभावादित्यर्थः एवंकारणत्वप्रासमवायापादित्वस्याप्यर्थोबोध्यः परिहीतिसाध्यत्वेननुयागस्यकर्मत्वकरणत्व
यागस्यचास्ति+साधारणसंबंधमात्रेणाप्रतिपत्तावपिगुणफलयोर्नतेनसंबंधस्संभवतितयोः कारकत्वेनक्रियायैवसंबंधमर्हत्वा+
पात्वादित्यतआहअतश्चेतिनहिगोदोहनाद्गुणफलयोस्संबंधः किंतुभावनासंबंधद्वारेतिनोक्तदोषइतिभावः विनैवेतिवेप्पदि राम०

करणेपैर्वगुणस्य प्रयोगसंबंधादिति भाव ॥ तत्र संबंधेन लक्ष्मणर्थः मभिनीपदशेषपति वाजपेयेनेति न च तत्र संबंधाग्निकारि गुणस्य प्रयोगस्वरूपार्थस्य
पस्यापूर्वार्थत्वेन स्यादिति वाच्यं वाजपेयवाक्ये प्रयोगगुणविधानासंभवत्त्वं प्रयोगविधिनागुणविशिष्टप्रयोगविधानेन तत्तत्सिद्धेर्यथा तस्य प्रसिद्ध्यानाप
तीसनेन वाक्येन प्राप्य ॥ स्वरूपोद्देशेन विहितस्यापि द्ध्यानपूर्वसंस्कारस्य सौर्वे ष्वदेव्यामिक्षेति वाक्ये सेतस्नेन संस्कारविशिष्टस्य प्रयोगप्रयोग
र्थत्वेन विधाना संस्कारस्यापूर्वार्थत्वेऽनुष्ठितिभावः ॥ तर्हि शेषेति संबंधविशेषकर्मत्वकरणत्वान्यतरत्वरसर्थः ॥ न तत्संबंधसामान्यावगमेपि निर्वि
शेषेण सामान्यमिसयात विशेषेपर्यवसानावश्यंभवात् गुणफलसंबंधोपपत्तावसंत स्याह भ्युसेति संबंधसामान्यपरत्वे तेनैव रूपेण पदार्थान्तरसं
बंधोवाच्यः ॥ नत्वार्थिकेन कर्मत्वकरणत्वलक्षणरूपांतरेणेत्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि संबंधसामान्यरूपेणैव भावनानिति प्रयोगगुणफलोभयान्वप
इत्यत आह तद्यदि ति अनिर्धारितेति प्रयोगकर्मकत्वप्रयोगकरणकत्वरूपेण निर्धारितं भावनासामान्यमित्यर्थः ॥ अप्रयोजकत्वादिति आकांक्षा
विरहेणास्य निर्धारितोभयरूपभावनामात्रस्य गुणफलान्यतरान्वयापत्तेरित्यर्थः लक्षणयेति तत्समभिव्याहारतामाप ॥ सर्वोपि लाक्षणि
कश्चावमस्य वाक्यार्थे लक्षणेति सिद्धांतादिति भावः ॥ लक्षणावश्यंभावे आकांक्षितकारणत्वादृत्वेवलक्षणा अप्रयोगतुरीन तु अनाकांक्षि
त संबंधसामान्य इति परिहरति तत्र एवेति एवेनि एवं प्रथमश्लोकपूर्वार्धं व्याख्याय विशेषपरत्वे पर्यवसानपप्रतत्रदाद्यर्थं व्याचष्टे तस्मादि
शेषेति द्वितीयश्लोके व्याचष्टे उभयेतिल्यादिति तिमित्तिपंजरि ति शेषः ॥ न स्वाच्छिति एकस्य शब्दस्य पृष्ठ्यपृक्कर्मत्वकरणत्वोभयपर्यवसानस्वापारे

सोम०

पासंभवादितिभावः एवमितिसाधनस्य साध्यसिध्यर्थत्वात्छिन्नत्वापरपर्यायं गुणांगत्वं साध्यस्य शेषित्वापरपर्यायं प्राधान्यं प्राधान्यस्य च स्वरूपेण

विनानुपपत्तेस्तद्देशपत्वापादकं आसस्य चोद्देश्य मथम त्वाख्या सा न कीर्त्तन रूपानुवादरूपापादकमपदेश्यत्वं एवं शेषत्वस्यापारतं त्र्य रूपत्वासाध

साधत्वलक्षणे पादेयत्वापादकत्वं उपादेयत्वस्य च विध्यधीनत्वाद्विधेयत्वापादकत्वमिसेवं साधनत्वेगुणत्वोपादेयत्वविधेयत्वात्मक मेकत्रिकं

ध्यत्वे प्राधान्योद्देश्यत्वानुवाद्यत्वरूपमपरं त्रिकं तदेवं त्रिकद्वयं परस्परविरुद्धमिति तत्कृतमपि वैरूप्यं स्यात्तत्र च विरुद्धद्वयापत्तौ तोपागएकेनवा

क्येनगुणतयोपादानं विधानं प्रधानतयोद्देश्युमनुवदिच्छ्रवदशक्यत इति साध्यसाधनत्वकृत वैरूप्यं त्वात्रापि वाक्यभेदः स्यादिति भावः ननु मा भूद्

उक्तरीत्या भावनान्यपदार्थस्य गुणफलोभयसंबंधः साक्षाद्भावनावत्करणभूपसंबंधोस्त्विति शंकते भावनावदिति शंकामेव विवृणोतिप

था स्वत्वितिआख्यातामिधेयेतियेन रूपेणाख्यातेनाभिधीयतेतेन रूपेणोऽस्यर्थः साध्यादिभिरितिफलकारणेतिकर्तव्यताभिरित्यर्थः क्रियात्म

कत्वादितिपरीहारं विवृणोतिभावनाहीतिआक्रियारूपमागस्य सा साक्षात्द्भावनावत्कारकसंबंधासंभवेन भावनाद्वारेणिपागस्य तत्संबंधो वाच्यस्तु

साहत्तरसाविति अरुणोतिपर्यायाख्यात्तापरस्परकहापन्यायामकारकत्तपात्रुपान्वपद्धाणापरस्परसंबंधस्ताद्वद्दिसर्थः अस्ताहिस्वरूपेणाभावना

संबंधद्वारैवतु देन्यपदइतिशंकापांप्राणकमिवतदनुपपत्तिस्मारपतिभावनसंबंधोपिचेतिकारकहीतिपूर्वापिकारकं किंपयेवसंबंधमात्रे विधा

नाभावात्द्वक्ष्यापैवत्त्वाभोवाश्चःलक्षणावरूपभावेचोपेक्षितकरणात्वादिविशेषएवत्तदाख्यपर्णोपुर्तत्तत्वनपोक्षितसंबंधसामान्यदृष्यादुः राम०

त्तेनेतितंत्रेणोभपान्यपासंभवात्त्वैव्यधिकरणेनगुणविध्यासंभवेनेस्यर्थः महतिनिमित्तासंभवेनामत्वमपिननिर्वहतीइस्तत्त्रः प्रवृत्तिनि

मित्तमाहवात्तमिति सुरग्रहविधानलब्धं पेपरूपान्त्रवलंप्रहत्ति निमित्तमिस्य ॥ आभाकरमतेत्वधात्वर्थस्य क्रियात्वेन कारकान्वयपयोग्यत्वात् भा
वानावधात्वर्थस्य साध्यसाधनाभ्यामन्वयसंभवादिदमधिकरणमनुपपन्नं स्यादित्याहुः पेलिसादिनामेषामिति तेषां मते कार्याभिधायिलि
ङादिनामेव कार्यविशिष्टपरीभूतक्रतिरूपभावनावाचित्वं लङादिस्सपानां तु भावनावाचकत्वं नास्ति तेषां कार्याभिधायित्वाभावात् किंतु संख्या
मात्रवाचकत्वमिति प्रसपवाच्यभावनायां कारकान्वयानुपपत्तेः सोमसिद्ध्यर्थं धात्वर्थस्यैव क्रियारूपत्वं वाच्यमित्यर्थः ॥ गुणविशिष्टेति पागे गु
णविधिः पागस्य च फले विधिरिति स्वीकारे हि वैरूप्यं स्यान्न त्वेवमस्ति गुणविशिष्टपागविधानादित्यर्थः ॥ कारकविधिः पागस्य च फले विधिरिति
स्वीकारे विभक्तेर्वैति ननु तन्मते धात्वर्थस्य क्रियात्वात् स्वरूपेण कारकान्वयपयोग्यत्वेपि प्रकृते धात्वर्थस्य फलं प्रतिकरणत्वाभ्युपगमेन का
रणाव स्थस्य पञ्जे ॥ स्वकरणान्वयापोग्यतया वैय्यधिकरण्येपन त्र्यणान्वयासंभवात्मत्वर्थलक्षणायाव श्यं भाव्यादिवत्यत एवपत्रसोमेनपजे
तेसादावुस्यतिवाक्ये फलाश्रवणाणा ॥ त्वर्थस्य न करणत्वं तत्र स्वरूपेणाधात्वर्थस्य करणान्वयपयो- ग्यत्वान्मत्वर्थलक्षणां विनैव गुणविशि
ष्टपागविधिरिति तन्मतस्थितिः ॥ तस्मादिह मत्वर्थलक्षणादुर्वारेति भावस्य सं- अपूर्वस्य स्वतः ॥ क्रतिसाध्यत्वाभावाद्धात्वर्थद्वारैवापूर्वस्य क्र
तिसाध्यत्वे सेपूर्वं कार्यतानिर्वाहार्थं पागस्यापि साध्यत्वप्रतीतेस्तेरंगिकाए तेन रूपेण स्वकरणान्वयसंभवात्तेन मत्वर्थलक्षणाया अपि
न संभवतिङ्लत्र तात्पर्यं बोध्यं उपपत्तिपरत्वादपि धात्वर्थस्य क्रियात्वमेव स्वीकार्यमित्याहुः पुरुते चैतदिति धात्वर्थस्य क्रियात्वेन कारकान्वयपयो

सीम० गप्रत्ययभावार्थकपचप्रत्ययांतेनाप्यभिधीयमानस्यधात्वर्थस्यक्रियात्वात्कारकान्वयस्यादिष्टापत्तेश्चकर्मप्रत्ययोकाइतिघञंतदेशतत्वोपोदाहरणेशाब्दिके
कृतमनुपपन्नंस्यात्तत्रापिकरणात्तत्पोसंभवादितिभावः नन्विदमनुपपन्नंकर्तृकर्मणोः कृतिकरणेकृतोबहुलमित्यादिसूत्रानुसारेणकर्तृत्वसं
संपिकारकान्वयावश्यंभावेनकाष्ठैःपाकइतिप्रयोगस्यघञांतेचघञ्प्रत्ययेनसिद्धत्वाभिधानासिद्धत्वेनपतीयमानस्यधात्वर्थस्यकर्थंकारकान्व
यइतिवाच्यंघञ्प्रत्ययेनसिद्धत्वाभिधानेपिमहत्वासाध्यरूपाभिधानेनतत्वेनवोपपत्तेः ४३ तौचश्रीख्यातशब्दभागाभ्यांसाध्यसाधनवृत्तिनाप्रकाशि
तापत्याशास्त्रेघञादिप्रत्ययस्यक्रमः४ःसाध्यत्वेनक्रियापात्तत्रधातुरूपनिबंधनोसत्वभावरूपःसत्यस्यास्यघञादिनिबंधनइतिएवंचसाध्यरूप
स्यापितस्यलिंगसंख्याद्यन्वयप्रसिध्यर्थंघञादिभिस्तस्यतद्रूपत्वापोगपरूणाकेनोपधीतंजुहोतिइत्यादावप्यपकृतत्वस्यपिप्रख्याताभावेनका
रकान्वयोनस्यात्कन्याशोकइत्यादौतुकारकान्वयोगपत्वेसत्यपिपदार्थकस्यापायापारेणविवक्षितत्वात्कारकत्वासंभवाद्धेतुत्वेनैवान्वयइ
त्यभिप्रायेणात्तउदाहरणमुपपद्यतेगौंचहरिणाइत्यादिविषयोहेतुःकारकोनियतक्रियतितिज्ञानाश्रितत्वव्यापारेनिमित्तहेतुरिष्यतइति
चेत्तिचेत्सत्यंपचत्येवंतथापिलोकेकाष्ठैःपाकइतिप्रयोगाभावेनधात्वर्थस्याक्रियारूपत्वनिश्चयेऽकंसर्वमपिशास्त्रंगात्तपानिर्वाहःस्यमितित्र्य
कारस्याभिमानःनत्वधात्वर्थसामान्यासंभावनेतिवक्ष्यमाणत्वेनधात्वर्थस्यक्रियात्वंत्वपाप्पगीकृतमिसनादिलक्षणेतिकर्तव्यतात्मकएव
ततश्चास्तिधात्वर्थानांक्रियात्वमिसर्थः४॥ननुधात्वर्थस्यक्रियात्वमस्तिचत्तदभिधापकधातुनानाभिधीयतइत्यनुपपन्नमित्याशंक्यशब्द
क्तिवैचित्र्यादुपपद्यतइत्याहपश्याहीतिवस्तादीतिनत्वाख्यातमात्रस्यैवतदभिधापकत्वेभावनाक्रियानिष्पादनादिरूपानामपितदभिधा राम०

पकर्त्वंनस्यादित्याशंकापामिष्टापत्तिरित्याह भावनाहीतिकर्थंनर्हितिधांपपीपत्यमित्यत आह अदूरेतिननुपत्रप्रधानभूतकार्याभिधा
यकंलिङादिकंवर्ततेतत्रप्रधानभूतकार्यविशेषणतयाविधीयमानाभावनैवकारकान्वयोनधात्वर्थेन एवंचवाजपेयेनेत्यपिगुणाधा
त्वर्थान्वयप्रसंगेर्युक्तमिदमधिकरणमित्यत आह भवन्मतरीतिमुत्तरामिति अनुपसर्जनतयापदेनोपस्थितत्वात्तेनैवान्वयः ननुप्रसप
वाच्यकार्यविशेषणत्वेनलिङादिभावनाभिधेयभूतभावनयात्रस्याः परोपसर्जनत्वेनकारकान्वयानर्हत्वात्तस्माद्बलवर्थस्यकारकान्वया
र्हत्वेएतदधिकरणविरोधापत्तातदनर्हत्वमेववाच्यमितिलङादिषुकारकसंबंधार्थमस्यपस्यैवक्रियावाचित्वमंगीकर्तव्यमितिभावःवा
जमितिवाजमन्नंअवरुरुत्सतेअवरोद्धुमिच्छतीत्यर्थः नन्वेतेष्वधिकारवाक्यस्थभावनाविशेषणतयातीयांतनामधेयसमभिव्याहा
रोपपत्तिरित्यत आह अतइतिप्रयाजवैदिकप्रयोगबलात्पूर्वस्यवाच्यत्वेनयथापोम्वमेधेनयजेतइत्यादिवैदिकप्रयोगबलात्सर्वत्राख्यातानां
भावनावाचित्वमंगीकर्तव्यमित्यर्थः अधिकरणार्थमुपसंहरति तस्मादितिप्रयोजनेप्राग्उक्तरीत्यापूर्वपक्षेदार्शिकविध्यंतप्राप्तिसिद्धां
तेतुसौमिकविध्यंतप्राप्तिः४ सूत्रार्थस्तुनामधेयत्वेनसंभावितेवाजपेयपदेगुणस्यश्रुतेस्तस्यैवविधानंस्यादिति॥४॥ तद्गुणास्तुविधीयेरन्नवि
भागाद्विधानार्थेनचेदन्येनशिष्टाः सू ४॥ ५॥ यथावाजपेयपदस्यनामत्वमेवमाग्नेयपशावप्यस्तीतिप्रसक्तस्यानामत्वंगतिः वाक्यभेदेतिपघप्पने
करणादिशिष्टकर्मविधानेनवाक्यभेदप्रसक्तिस्तथापिअग्नेःकारकाविशिष्टविधौविशेषणोपपत्त्येनकारणोपपत्त्याक्षेपसम्भवविधिभेदोस्तीतितत्र

सोम० भिक्षापेशाचाक्रमभेदात्ति॥ पद्धतियालेगौरपं तद्दोषपरिहाराय गृह्याणां पद्धतौ च विधाने वा क्रमभेदः स्यादिति गृह्याविधिर्न संभवती तत्र तत्रा संपर्यन्तन्वेवं नाम
धेपलमपि न संभवति नामाद्दे कर्मविशेषाभावाद्दिसत आह अष्टाकपालेति अत्राष्टाकपालद्रव्यस्य भावनायां धात्वर्थो न तु गुणमंतरे राकरणात्वाहे
भवादष्टाकपालद्रव्यकर्किंचिद्धात्वर्थविशिष्टभावनामात्रे विधीप्यतइत्यर्थो बोध्यः सच धात्वर्थ॥ शिरो वाएतद्यज्ञस्य यद् आग्नेयोष्टकपालपौर्णमासे भु पौर्णमासे
यादावश्नि षोमीयइत्यर्थ वादस्तु पौर्णमासी दिसमभिव्याहारात्याग रूपो बोध्यः पद्दी अष्टत॥ कपालेह विष्णुपं संख्यान मितिह विधि अष्टन॥ आपि
ष्यायनत्वादिना प्रतीतभावेन तत्रैतादृशमंत्रानसपाविधानेनाष्टाकपालस्येह विधंदिहे विमोक्षवती ति द्यवदानेग्रहीमेन त्वंस्कारको पस
र्जनाभिधारणौ भ्यां चतुरवत्तत्वे सति चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यावगत होमरूपो बोध्यः॥ तेन किंचिद्धात्वर्थावगमे पित्तस्य देवताप्रकाशकमं
त्रान्वयान्मंत्रवर्णातो देवताप्राप्तिरिति शंकापास्त नवकाश॥ नन्वेवमपि कथमाग्नेयपशावुस्यनवमर्थ पर्यन्तंतत्र विधिविहितत्वात्मादेवतालक्ष
णस्यापत्तोऽप्रासिद्ध॥ न च मंत्रवर्णात्प्राप्तिर्वाच्या निकर्मंत्रविनियोगाभावात्न चयपा संख्यानलक्षणाक्रमसमन्वारोनमंत्रविनियोगसंभ
वतित्वेत्तिरीयपशाखायां द्वितीयकांडे प्रथमप्रपाठके आग्नेयोमीयपस्य विधि॥ पश्चादग्नीषोमीयपस्य होत्रकांडे च प्रथममाग्नेयपस्य पाज्यानुवाक्यायुगलेपश्चा
दग्नीषोमीयपाज्यानुवाक्यायुगलमिति क्रमस्येवाभावादिसत आह तत्रैतिवाजसनेयिशाखायां प्रथममाग्नेयपस्य पश्चादग्नीषोमीयपस्याम्ना
नमितस्तत्क्रमेणमंत्रविनियोगइतिभाव॥ नन्वेवमपित्तद्धितसमन्वयेमंत्रवर्णातो देवताप्रमितिरस्तु त्केतिग्याविधिरेव किं न स्यादित्यत आह
नत्वेतिप्रातःकालविशिष्टविधिगौरवादिप्रसंगादिह तद्धितोक्तदेवताप्रमितिस्मृतइतिभावः नहीति अष्टाकपालकर्तव्यकर्मभवनमात्रेप्रतीयते राम०

नकश्चित्सुरूपषापारः उरुषव्यापारश्चवशोचानुष्ठानापमंत्रापेक्षास्यादृष्टफलपारव्यापारश्रवणांनतुपुरुषस्यतदनुष्ठानापमंत्रोपेक्षेसर्वे ८
नन्वष्टाकपालमवनस्यभावनो विनानुपपत्तेर्भावनापाविर्धपत्तावागमेसतिस्वरा कापालद्रव्यस्यधात्वर्थोवगममंतरेणभावनान्वयासंभवात्
तेर्थस्यवक्तव्यत्वेनसएवपुरुषव्यापारोमंत्रमपेक्षतामितिसत्यमाहसत्सामग्रीत्तिडंतकरीसाधात्वर्थापेक्षापोसधात्वर्थस्तोपश्यनूपुरोडाशेकूर्मेभू
तस्यर्पतामितिवाक्यशेपवत्वाख्पुरोडाशाशाकृतिनिर्माणारूपएवपर्येवस्यतिसंचस्यानुष्ठानापमंत्रमपेक्षमाणोपिपागरूपत्वाभावान्देवताप्र
तिपादकंपाज्यापुरोनुवाक्यारूपांमंत्रेनापेक्षतइतिदेवताप्रतिपादकस्यविमर्षेत्ताद्विपाज्यापुरोनुवाक्यारूपामंत्रस्यनतेनान्वयसिद्धिरित्य
र्थः ८ ततइतिउपांशुपाजवदितिभावः नत्वतदृश्लीतिनवप्राणतो पांशुपाजसाहहचर्यात्तन्निश्चयइतिवाच्यंपशिरोवारात्तघृतस्यदाग्नेयइत्यामे
यइत्याग्नेयपशावृस्यकर्मनामत्वेनिश्चितेत्याग्नेयपशावृभिधेयस्यकर्मणाउपांशुपाजसाहचर्यात्पागत्वनिश्चय ८ पागत्वनिश्चयेचमंत्रानन्वयान्मं
त्रवर्णितोदेवताप्रसाग्नेयपशावृस्यतत्कर्मव्यापित्कर्मनामत्वमितिपरस्पराश्रयप्रसंगात्नापिपूर्वोक्तरीत्याधात्वर्थस्यप्रथमेहोमत्वनिश्च
य ८ तथासतिचतुरवत्तहोमस्याष्टाकपालेप्रधानकर्मत्वेनाग्निषोमीप्पाद्वैसंस्कारत्तपांगत्वमितिविरूपापत्तेस्तस्मात्प्रथमंदेवताप्रकाशकमं
त्रान्वयपोग्यपागत्वाघ्नवगमात्तत्कर्मकमंत्रान्वयइत्यर्थः ८ ननुप्रथमंपागत्वानिश्चयेप्याधारवन्मंत्रान्वयोपागत्वमस्त्वित्यतआहनचेतिवाच्यमि
कश्चेतिश्चाग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिसायंजुहोतीतिवचनसम्भवादितिभावः इहत्वितिततश्चमंत्रवर्णितोदेवतात्वाभासंभवादुरवमर्थ्युगीक

सोम० साग्नेयशब्दे नदेवताविधिः स्वीकार्यइत्यर्थः । नन्वष्टाकपालद्रव्यस्याग्निदेवतायाश्च विधानेवाक्यभेदः । न चोभयविशिष्टकर्मविधानान्नायंदोषइति
वाच्यं यजत्यश्रवणेन तदुभयविशिष्टकर्मविध्यसंभवात् । अत आह विशिष्टेति प्रसक्तयजत्यश्रवणेपि द्रव्यदेवतासंबंधस्य यागं विनानुपपत्तेस्तद्
यागएवोभयविशिष्टो विधीयते विशिष्टविधौ च विशेषणानामार्थिकविधिर्विधेयत्वेप्यप्रमाणविधेरभावान्नवाक्यभेददोषः । एवं च विशि
ष्टयोद्याक्षेपलभ्यविधिभेदप्रयुक्तगौरवं यागस्याप्रकृतेस्वीकार्यमिति भावः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे आग्नेयपदं यागनामत्वेनाग्नेयशब्दस्य कौण्डपायिना
मयनयानाग्निहोत्रशब्दवदतिदेशकतयाचोदनालिंगापेक्षयाप्रबलेन नामधेयेन पुरोडाशधर्मप्राप्तिः । सिध्धांते तु नामत्वाभावाद्सातिनामधेयपनि
मित्ततिदेशे देवतासामान्यापेक्षयाप्रबलेन द्रव्यसामान्येन सान्नाय्यधर्मप्राप्तिः । स्वार्थस्य सयागो द्रव्यदेवतात्मकगुणौ च विधीयेरन् विधानार्थं
लिङ्प्रत्यययागस्यैव द्रव्यस्यैव देवताया एव वा विधानमिति विरोधाभावादिदमपि पदं विध्यंतरेणाशिष्टास्य तद्देशाविधानं न भवेद्विध्यंतराशिष्टा
भावेकर्त्येन विधेयामवेयुरिति ॥ ७ ॥ व्रीहीन्राज्ययोः संस्कारे शब्दलाभादतद्ब्रुः ॥ ८ ॥ द्रव्यनामविषयविचारस्य कर्मनामविचारप्रस्तावो संगति
रुक्तौ निर्वाप्यं प्रथमेनैव पूर्वत्र पुरोडाशविषयाग्नेयशब्दस्य क्रियारूपतावत्प्रसंगेन पुरोडाशशब्दस्य तत्तुल्ययोगक्षेमत्वाद्व्रीहिराज्यशब्दयोश्च बुध्यु
पारूढत्वात्तद्विषयो विचार इदानीं क्रियत इति समनन्तराधिकरणसंगतिरपि प्रासंगिकीति सूचितं व्रीहिराज्ये इति व्रीहीन्देहं व्रीह्याः स्यादपि तिते पश्य
न प्रबोदाइशंक्तनीभूतं पश्योर्वै पतिमा पुरोडाशः । धीनाः कर्भः । परिवापः । पुरोडाशः । आज्यस्यैव नाउपांशुयाजमास्यायजन्विसाद्दोभूतानामि राम०

तिशेषः। अथास्य स्थाने इत्यनेन वक्ष्यमाणपूर्वपक्षहेतुमिहैव बुद्धिस्थीकरोति यत्स्य पत्निजातिमात्र इत्यनेन जातेरतिरेकलक्षणासिद्धांतहेतुरपिसू
चित॥ अयमुक्तानामितिबर्हिःशरादापुगावेणताः॥ आरुण्यपिंगाक्ष्यपुरोडाशीनमेमाताप्रहेलेंकंटकनीसादाषितिशीष॥ पूपादिवदितिआदिशब्देनाह
वनीपादिपरिग्रहः॥ अनेनैवदृष्टांतकथनेन यथापूर्वं तत्पक्षे तीसत्रपलाशादिकं न क्षतिपूपीकर्तुमितिवचनविपर्ययाभीकारणेनपूपोदेशेन
तक्षणाविध्यभावान्नान्योन्याश्रयः॥ एवमिहापिबर्हिर्लूनासाज्यं विलापपतिपुरोडाशंप्रथयपतिरित्यादिसंस्कारविधिषुदर्भलूनातिबर्हिः॥ कंठेच
तंविलापपसार्ज्यकाहत्पिंप्रथयपतिपुरोडाशंकर्तुमिश्येववाक्यार्थोगीक्रियते तबर्हिरायुद्देशेनसंस्कारविधिः॥ ततश्चासंस्कारवाविलपदे
बर्हिर्लूनातीत्यादिविधिषुबर्हिरायुद्देशेनसंस्कारविधिस्संस्कारविधेश्चसतितदर्थंबर्हिरादिशब्देनोद्देश्यइत्यन्योन्याश्रयइतिशंकापाश्चनवको
शाइतिसूचितं नचपूपीकर्तुंछिनत्तीत्यत्र किंचिनमीसपेक्षापोपलंबातीतिप्रस्तुतस्यपलाशादेखिबर्हिःकंतुलुनातीसपेक्षापादर्भादेरूद्दे
श्यत्तपान्वयोनलभ्यते दर्भादेरप्रस्तुतत्वादितिवाच्यं दर्भस्तृणीतहरितैरितिमंत्रेदर्भाणांप्रकृतत्वात्सत्रप्रामाकैरूक्तं अयमंत्रोनकेवल
विनियोज्यः किंतुलिंगविनियोज्यः॥ लिंगाविनियोगश्चबर्हिर्दात्रविदिस्तृणातीतिबर्हिस्तरणविधिप्रवृत्तौभवतितन्मध्यतिश्चबर्हिस्तरणमकाश
कमंत्रेदर्भाणांस्तरणसाधनत्वोक्तिसामर्थ्यात्सिद्धदर्भोद्देश्यतात्कबर्हिर्लवनविध्यधीनबर्हिःशब्दार्थनिर्णयेसतिभवतीतिपकारांतरेणान्यो
न्याश्रयापत्तिरितितन्नबर्हिर्दात्रविदिस्तृणातीत्यत्र यमंत्रबर्हिःशब्दार्थनिर्णयेसतिपिबर्हिःपदपुत्रकस्तरणविधिश्चवणोदर्भकरणकस्त

शोम० शाप्रकाशनसमर्थमंत्रश्रवणेसंस्कारविधिपूर्वाहिः श्रवणश्रवणेचसतिसंस्कारविधिप्रवृत्तिमयोपस्थितानवधानेतुदिष्टसंस्कारविधिपुरमो
देशपलेतासर्पनिरूपेनसंस्कारविधिप्रवृत्तसनंतरंविधानेदिंसशातीतिविहितश्रवणार्थनिरूपसम्प्रदविनस्तारणविधिप्रवृत्तनंतरंमंत्रस्यलिंग
तुसत्ररीविनियोगसंभवेनान्योन्याश्रयानवकाशात्किंचवरजान्यानोक्ष्येत्यादौविधापत्ततश्रवणेनवहिर्विधापकशब्दावृत्तेनचसत्तिवीक्षस्मो
घेदश्रपतद्रूपस्कंलेनवाक्यशेषोपदिष्टजनकशादेनवोद्दृश्रपलसंभवान्वेसंस्कारवाक्येष्वन्योन्याश्रयप्रसक्तिरितिनकोप्यनुपपत्तिः पील्वादीतिपी रा
ल्वादिषुकेवलशास्त्रस्थप्रसिद्धिरावश्यकालादिषुतुपाणिकप्रसिद्धिरित्यभिप्रायेणाउभयोपादानंदूष्यंशास्त्रस्थप्रसिद्धेर्बलवत्त्वेहेतुमेतर
माहसार्वत्रिकीतिअशास्त्रस्थाजातिमात्रेणसर्वदेशेषुप्रयुज्यतेशास्त्रस्थास्तुसंस्कृतेसर्वदेशेषुप्रयुज्यतइतिसार्वभौमत्वाच्छास्त्रस्थप्र
सिद्धेर्बलवत्त्वमित्यर्थः अन्वयेतिपदद्वयेतिपदद्वपिशास्त्रस्थप्रयोगस्यापिसंस्कारान्वयव्यतिरेकौस्तत्यापीहशास्त्रस्थत्वाशास्त्रस्थ
त्वोदासीन्येनप्रयोगमात्रस्यजातोसमानाविहितंरादिप्रावप्रयोगस्तदभावेनेसेवमन्वयव्यतिरेकौस्तः संस्कारेतुनैवंप्रयोगमात्रस्यान्वयव्य
तिरेकौविनापिसंस्कारंअशास्त्रस्थानांप्रयोगदर्शनेनव्यभिव्यतिरेकाचारातसंस्कारव्यतिरेकेप्रयोगव्यतिरेकाभावादित्यर्थः ४ अने
नैवाभिप्रायेणाभ्लोकंव्याचष्टेनहीतिननुशास्त्रस्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वस्यपूर्वपादेव्यवस्थापितत्वात्तथाचाशास्त्रस्थप्रसिद्धेर्बाधात्त
यंजातिवाचित्वेसततआहनचसाशास्त्रस्थेतिसाशास्त्रस्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वेपिविरोधाभावान्नाशास्त्रस्थप्रसिद्धिबाधकत्वंतस्यापादि लिंग्या राम०

स्त्रस्त्राः जातिमपहाय प्रयुञ्जीरन् तदा विरोधः स्यान्न त्वेवमस्ति तत्रापि जातेरनपगमादित्यर्थः ॥ उक्तमिति संस्कृतेस्यापि जातेरनपगमात्त्वि
मितातित्र्क मानशब्दो वृक्कामिति वार्त्तिकं इति शेषः ॥ ननु जातिमात्रेण स्त्रस्त्राणां प्रयोगाभावाद्दस्ते वविशेषः इत्यत आह न च जातिमात्र इति
नहीति शक्तिविषयमात्रेण प्रयोगनियमः आलस्यादिना प्रयोगाभावस्य सर्वत्र संभवेन क्वापि शक्तिज्ञानोपायमाभावादित्यर्थः ॥ ततश्च शा
स्त्रस्त्राणां प्रयोगाभावमात्राच्च विरोध इत्यर्थः ॥ प्रयोजनं संस्कारं वा विलक्षयति वा पूर्वापरमवस्तु रातीपूपावदास्तरणा वाहिर्विसं मंत्रकालव
नादपश्या स्येन पूपमनक्तीति पूर्वाजनार्थ आज्यं विलापनावेक्षणादपक्ष्ये ॥ रोहितापुरोडाशादौ समंत्रकपण नादपश्यकर्तव्याः जातिमात्र
वाचिलेतं नक्तं प्राहुरिति सूत्रार्थः सुस्त्र संस्कारि संस्काराभावेपि वाहिराम्प्रयोः शबलाभात्प्रयोगालाभादत्तःछव्यः ॥ वाहिरादिशब्दस्य संस्कार
व्यक्तिपिकजातिवाचकः इति अत्र न्यायसाप्यालक्षेत्रैव वाहिराम्प्रयहरामुपलक्षणामित्याश्चित्य पुरोडाशोपयुक्तद्रहे तद्व्यतिद्रष्टव्यं ॥ ॥ प्रोक्षणीष्व
र्थसंप्रयोगात् ॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीरासादयेति श्रूयते प्रोक्षणीशब्दः किमुत्पन्नादि संस्कारनिमित्तः ॥ उत जलजातिनिमित्त उत
यौगिकः ॥ किं यानिमित्त इति संशये पूर्वाधिकरणपूर्वाधिकरणापूर्वपक्षेरीत्या संस्कारनिमित्तत्वपक्षे तात्सिद्धान्तरीत्या द्वितीयपक्षे वोप
पादयति प्रोक्षणीशब्दस्यापि तिष्ठसंस्कृते पीतिप्रोक्षणीमिहस्ते जिताः स्मइति मापाति मात्रे पिकश्चिद्दोषः प्रयोगादित्यर्थः पूर्वपदि सने मा
पवादकी संगतिरिति समचिंतनानुपपूर्वोदुक्षसेचन इति धातोर्व्युत्पत्त्यात्र संप्रोक्षणीशब्दस्य प्रकृष्टसेचनसाधनवाचकत्वं प्रयोगेनैव संभ

सो.म० वतीतियोगीकत्वमेवन्याय्यमितिसिद्धांतमाशंक्य रथकाराधिकरणन्यायेनपरिहरतिनचेतिबलीयस्त्वमेवोपपादयतिअथवपवेतिलाक्षणि-
कधतीतिः शब्दमुपस्थापितमुख्यार्थरूपापदार्थनिबंधनाएववाक्यार्थप्रतीतिरपितनसंस्कारम्छुपस्थापितपदार्थनिबंधनत्वाल्लाक्षणिकीस-
मुदायप्रसिद्ध्यात्वर्थप्रतीतिः पदश्रवणमात्रनिबंधनत्वात्स्मातीतिसमुदायप्रसिद्धिर्बलीयस्त्वमित्यर्थः रथकारशब्दे रथकारस्यमहिम्नातक-
रिरापंपस्यसंभवइतिस्मसारूढेः कृतत्वाघुक्तंतत्ररूढेर्बलवत्वमिहतुरूढेरकृतत्वान्नबलवत्वमितिवेसम्यमभिप्रेत्यसिद्धांतमाह रूढिरितिन
स्विहापिप्रयोग्यवेलारूढिरप्यसपवाक्येसत्यआह तत्रैवेति नचयोगार्थसंभवेपिपंकजादिषुयोगरूढत्वमस्त्वितिवाव्ययपदव्यतिरिक्तेरव्ययपं-
कज्जनिकर्तृत्वरूपयोगार्थसद्भावेपिपंकजशब्दप्रयोगाभावेनतत्रप्रयोगस्यगिपूकारेपिश्राज्यंप्रोक्षणामिसप्ञासभावेपिप्रोक्षणाशादप्र-
योगदर्थेनेनप्रकृतेयोगरूढत्वभावादितिभाव४ पयेति अध्यस्कर्तरीइतियोगस्यपदद्वेप्यसंभवादित्यर्थः उभयपदत्वादितिप्रयोगस्यपपो-
रितिश्चेत्ः संज्ञीतिप्रोक्षणीमितिरूढिजितास्मइत्याहुत्यादोजातिमात्रेप्रयोगश्चश्चप्रकृष्टेप्रोक्षणायोगपत्वाडुपपन्नइतिभावः नन्वेवंसतादिसा-
धारणास्पास्यकथमवगोचरप्रसपजनकत्वमतआह स्त्रीलिंगत्वाद्वितिएते पांचवत्तुर्णामपिश्लोकानांवृक्षाद्यवृत्तविशेषलाजत्वक्षणानु-
सारेणाद्वितीयचतुर्थपादयोर्दरूपोत्तमत्ववोध्यांमपीजनेचपदासंस्कारत्वाचित्वंतदस्त्रीलिंगबहुवचनांतस्पैवसंस्कारत्वाचित्वात्सामारी
दृश्वराबांसंप्रोक्षणामितिविहितेत्र्यास्पष्टविकारेणप्रोक्षणीरासादयेसेवंप्रयोग४ कर्तृत्वः पदार्तुजातिनिमित्तकठतदाप्पलजातिप्रको
शानापास्पमासादयेसूहेनप्रयोगः पदार्थयोरेणिक४ तदाप्रोक्षणामासादयेतिलिंगवचनेहितप्रयोगइतिवृष्ट्यासत्वार्थस्तु।।प्रोक्षणि रा.म०

ष्वजवयस्वार्थे सपोगावोगएवनतुसमुदायशक्तिरिति॥४॥तथानिर्मथ्ये॥७॥अग्नौम्रूपत्तेनिर्मथ्येनेष्टकाः पचतीतितत्रनिर्मथ्यमव॥४
किंसंस्कारत्तिनिमित्तउतागौणजातिनिमित्त४अपवादोपोगिकइतिसंशयेः स्वाधिकरणस्पर्धर्त्वस्यापातिदेशार्थत्वात्तद्रूदेवपूर्वोत्तरपे
सोऽउपपादनीयोइत्याह निर्मथ्यशब्दस्यापीतिसंस्कारनिमित्तत्वमितिनिर्मथ्यस्याग्नेस्संस्काराआधानप्रकरणोजातंपजमानोभिप्रा
रोतितनातमध्वर्यूरजहिनागरुडानीतिकेचिदाद्वापंतेमुमुकरणोपिजापानुब्रूहीतिप्रोषितेनधनजपंरणोरणइतिमंत्रप्रकाशनादप
स्संस्काराआम्नापंतेतत्रसंस्कारनिमित्तलेविनिगमनाविरहादुभपेषांवानेस्याभ्येपिकानांपाभुकानांविकल्पेनवाआतिष्याचारो
ठमोस्यादिषुआपस्तंवसूत्रेपश्चुवत्रिर्मथ्यइत्युत्सापापमुकानामेवानिमित्तलंवोध्यं अव्यभिचारादितिस्तरकोरविरहितेपितिर्मथ्य
मानपापक्ष्यामहइतिमात्रेकचित्प्रयोगाव्यभिचारान्नसंस्कारनिमित्तलंकिंलक्ष्यव्यभिचारात्प्रिलजातिनिमित्तकलमितिपर्ययःप्रसि
द्धेतितिनिरूपसुष्ठानेमेघातेःऋहलीरापदितिमुत्सत्रस्पयोगात्रिर्मथनकर्मार्थकलमिसर्थःनतुनहिपूर्वस्यापेनैववस्तिद्रूत्वात्प्रतिदेशोव्यर्थइत्या
शंक्याविशेषाशंकानिराकरणार्थत्वान्नवेष्यर्थमित्याशयेनविशेषाशंकामाह विशेषास्त्वितिनचेतिनिष्पन्नानंतरंजस्यानिष्पन्नसवस्थान्यपि
कर्मलस्यनिवृत्तेरितिभावः ननुनिष्पन्नस्याप्यग्नेः पूर्वनिष्पत्तिदशापांकर्मलमासीदितिभूतपूर्वगत्यातत्रापिप्रयोगउपपद्यतइत्याशंक्या
हनचेतिप्रतिज्ञाणामितिअत्रग्निव्यक्तिहिप्रतिज्ञाणांस्वाधिकृतपष्टकाशादिव्यापनप्रयुक्तपरिमाणभेदेनतदधीनव्याप्ताभेदनिवंधन

सोम०

पृरिमाणाभेदेन चमि घतेतत्तस्य पस्याव्यक्तो निर्मथ्यश्ववृः प्रयुत्पत्तेनतत्स्याभूतपूर्वगन्धापिकर्मत्वंउत्पस्य वस्थापन्नव्यक्तपे स्वपानस्याव्यक्ते
भिन्नत्वादित्यर्थः॥ संतानेत्तिपतितस्य राव्यात्किंभेदोपिसंतानैकानूमंथन निष्पन्नाग्नि संतानपतितत्वेन एकत्तामापाद्यभूतपूर्वगन्धप्रयोग
उपपत्तत इत्येवपथ्याकय चिद वपवप्रयोगेने वोपपन्ना वसंतादृश्शकपत्त रन्सल्पात्मर्के न कल्पनीयम् इत्यर्थः नन्वेवं चिरनिर्मथितस्यापि ना
दकु संतानपतितत्वाद चिर निर्मथित त्वलाभानस्यात्तनचैवापत्तिः॥ संस्कारभिभिन्नत्वे संस्कृते नेष्टका॥ पत्तव्याः जातिनिमित्तत्वे
नकेन चिद ग्निनापी गिकत्वे चिरनिर्मथिते नोत्ते भाष्यो त्तमपोजका सिद्धिप्रसंगादिति चेत्स्यप्रयोगाग्निर निर्मथित साधारणस्तथापीह
निर्मनेष्टका॥ एवं तीसनेन निर्मथ्याग्निने विधीयते येन चिरनिर्मथितस्यापि प्रसंगस्याज किंतु पाकादेव विशेष्यभूतोग्नी प्राप्तेः वि
शेषणंमंथनमेव विधीयते तद्व विहितंमथनंमंगत्वात्प्रयोगमध्ये प्रधानादेशीतत्वा लेस्त्वा मर्ग्यानुष्ठेयमित्य चिरनिर्मथितत्वसिद्धि
नं विरुध्यते न च पाकेनाग्निमात्रलाभेपि निर्मथनजन्याग्निर्नियमेन लभ्यते अतस्तत्स्पर्कोत्तादित्यन्याग्निव्यावर्तनफलो निर्मथनज
न्याग्निनियमविधिः संभवतीति कथं विशेषणाभूतमंथनविधिरितिवाच्यं मंथनजन्यस्यैहिप्राधान्ये रागित्वेनैव यास्वंतंतुदवांतरधर्मपुरस्का
रेणाग्नित्वपुरस्कारेण निर्मथनजन्यत्वग्रहेच सर्वस्याग्नेर्वस्तुतो निर्मथनजन्यत्वाभावेप्यग्निजातीयस्यैकस्यापि तज्जन्यतामात्रेणास
र्वस्याग्नेः सामान्येनतज्जन्यत्वोपपत्तावत्र्क्वेतिनिर्मथ्यस्य वृस्यप्रोक्षणीशकृत्स्वेवपौगपत्तामादायप्रवृत्तस्य सर्वाग्निसाधारणरूपेनमं

राम०

थनजन्याग्नीमात्रस्य नियमविध्यनुपपत्तेः ॥ तच्चन्यायसुधायां १ ॥ अग्निजातीयस्य कस्यचिन्मथनजन्यत्वेन शास्त्रावधारणाद्द्वितीयादावप्यग्नि
जातीयत्वाविशेषेण सामान्यतः ॥ ४ ॥ शान्ति संभवेनेति किं चाग्निमात्रस्य निर्मथ्यजन्यत्वप्रयोगत्वानुगीसंस्कारत्व योगार्थस्यापि व्यभिचरितत्वात् प्र
भिद्यारण्यजातिमिमीतस्मेव स्यादिति वैचित्र्यसूर्यकान्ताद्यग्निष्वपि व्यक्तिविशेषे निर्मथ्यशब्दस्य प्रयोगमात्रस्य सामाजिरिति निमित्तत्वमिह नाशंक
नीयेन योगार्थस्य व्यभिचारस्यात् किं तु साक्षान्निर्मथ्यशब्दस्य प्रयोजनाजन्योऽपि निर्मथनजन्यसंतानपतितोऽग्नौ प्रयोगमात्रस्य तत्र हि सा
क्षान्निर्मथनजन्यत्वाभावेन योगासंभवाद्व्यभिचाराज्जातिवाचित्वं वाच्यमिति तन्मात्रप्रयोगो नापि जातिवाचित्वपक्षे मोक्षसंभवाद
वंच सर्वस्याग्नेरस्ति द्वितीयेऽऽ शेन निर्मथनजन्यत्वं न वक्तव्यमित्याहु ४ तत्सततया सति निर्मथ्येनेष्टका ४ पचंती सस्य निर्मथनजन्यसंतानपतित
त्वनियमार्थत्वं संभवेन विशेषणाभूत निर्मथनविध्याभावप्रसंगेरविरत्निर्मथितत्वपक्षस्य प्रवृत्तिर्वाच्यात याच सति योगार्थस्याव्यभिचारा
त्सर्वसाधारणं पक्षे शेनापि वक्तव्यमेवं एवं च देश विशेषेवैवृत्तादि साधारणप्रयोगाश्च प्रत्योगैव जाति पक्षस्योपपादनीयत्वे सति वैवृता
दिप्रयोगस्य योगेनोपपादयितुमशक्यत्वाज्जातिवाचित्वं साध्यामित्येवं विशेषाशंकापावत्तु शंकेयमित्यं प्रकारेणात्र योगस्य प्रसक्ति
स्तत्रापि योगस्य व्यभिचारात् सर्वथा योगीकत्वं न संभवतीत्येवमसंतासंभावितत्वद्योतनाय मथनजन्यस्यात्येवव्यभिचारपदं ॥ जैन नादि
शेषाशंकादर्शिति सवधातव्यं सत्तेप्रोक्षणीष्विवेतितथाशब्दार्थः ॥ ४ ॥ वैश्वदेवे विकल्पइतिचेत् ॥ ४ ॥ प्रथमद्वितीयचातुर्मास्यस्थकर्म

मी॰ म॰

राध्वलारि पर्वाणि वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि तन्मध्ये प्रथमे पर्वणि सर्थेः ननु गुणविधिपक्षे वैश्वदेवशब्दस्य
देवताविशिष्टद्रव्यपरत्वात् प्रकृतयागानुवादेन देवतापादद्रव्यस्य च विधाने वाक्यभेदः स्यादित्यत आह विश्वेदेवादेवता इति वैश्वदेवशब्दस्य
देवताविशिष्टद्रव्यवाचकत्वेपि प्रकृते द्रव्यविशेषस्याश्रवणात् न द्रव्यांतरविधिः किंतु प्रकृतानामष्टाकपालादिद्रव्याणामेवानेन वैश्वदेवपदे
नाभिधीयंते तत्र च द्रव्याणामाग्नेयादीनां स्वप्रधानत्वादुपसर्जनदेवतामात्रविविधान्नान्नो वाक्यभेद इति भावः तत्र अपूर्वत्र प्रयाजि
र्मध्यपमोपसर्जनभूतमं धवविधीरेवमिहाप्युपसर्जनविधिरिति प्रसवस्थानात् संगतिरिति देवांतरसंगतिलोभादेवं कर्मनामविचा
रप्रकरणेन कृतं एवं च आमिक्षापां विश्वदेवदेवतां तद्धितांतस्य पाजिक्षामानाधिकरण्यमनुपपन्नं कल्पस्मेतं तद्वाक्यं तत एव प्रा
सत्यतिरिक्तेषु समस्विवहविष्षु देवताविधिरिति द्योपं किं चेत्तिन च वैश्वदेवशब्दस्य देवता देवतातद्धितस्य मुक्तहविर्बोधकीर्तिका
रणानिपमितत्वादिति वाच्यं तस्य वार्तिकस्य प्राप्तिकाभिप्रायकत्वात् तत एव तेनाज्यभागादौ सौम्यं वयन्व्यस्याग्नेयस्याज्यभागस्य रोनवा
का भवति तद्धितप्रयोगः उपपन्न इति भावः तस्येति नाम्नो विधेयधात्वर्थावच्छेदकत्वेन स्वप्रविधनेहत्वादित्यर्थः अस्तु तर्हि धात्वर्थस्यैव वि
धेयत्वेमिस्यत आह पागस्येति पयप्यव्यक्तत्वेन सौमिकधर्मप्राप्तौ फलाभावस्य भवति सौमिकधर्मप्राप्तौ बहुबाधादि लक्षणा सर्वदेवतास
र्वदेवताकत्वाद्वैश्वदेवग्रहपर्यायस्यस्य विश्वदेवताकत्वान्नामधेयत्वमपि तं भवतीति यापि प्रकृतद्रव्यपरत्वाभिधानात् तन कर्मांतरविधि

रितास्यादिवक्ष्यमाणोक्तिभीः धात्वर्थविधानेन संभवतीत्यत्र तात्पर्यं न तु गणपदमात्रश्रवणोपि प्रकरणीसक्ते कर्मणि गणविधिरिति ताठंश
क्तलेन धातुप्रयोगस्य मत्वर्थानुग्रहमात्रार्थं गणविधिपक्षेपि तुल्यमानर्थक्यमित्युक्तं समस्तेति ननु प्रतिशब्दं न प्रसक्तोक्त पाणानानुप
गुणविधिरिति यदुक्तं तन्न धमानानामप्रकृतप्रयोगानां देवतात्वरविशिष्टत्वेन बुद्धिस्थानां देवतात्वसंबंधानर्हत्वादिति शंकते नन्विति गुणे मर
विशिष्टतयोक्तानामपि निष्कृष्य स्वरूपमात्रानुवादेन गुणविधिस्संभवतीत्याशयेन परिहरति विकल्पेति ननु प्रथमावगतत्वानुसारेण गणानुवादस्य
त्वेपि बुद्धिर्भवतीति निकृष्यानुवाद एवानुपपन्न इत्युक्ते सति शिष्टस्य प्रबलत्वाद्विषमशिष्टविकल्पोनुपपन्न इत्याशंक्याह न वा घा पीति कथं पि
तमिति क्त्वुसारित्वमित्यर्थः ४ तथा च चित्राधिकरणे भाष्यकारेणात्तघविहारेपि न दोष इत्युक्तत्वादनपरत्वाभावादिति इदं त्वं तत्राश्रुत्रि वा
धिकरणे असति शिष्टप्राबल्यं त्वुसा प्रमित्येतदधिकरणापूर्वपक्षे उत्सत्युत्सन्नशिष्टयोस्समबलत्वमुपपद्यत इति भावः ४ नन्विति तत्र श्रोत
ति शिष्टप्राबल्यं नैतदधिकरणाभ्युपगममिति भावः ४ नन्वीत्यसत्युत्सन्नशिष्टबलाबलमात्रं त्वुसार्थं गुणाधिकरणे ठतद्विवृत्यज्याधिबलाबलं
त्वुत्साघमितिन गतार्थतेति युक्तं उत्सति शिष्टप्राबल्ये अनुस्थिते उत्सति शिष्टामिश्रापा उत्सन्नशिष्टवाजिनीद्वलवत्वेन तन्त्रत्वबलत्तपापूर्व
पक्षानुन्मेयप्रसंगात्तस्मादुत्सति शिष्टप्राबल्यं तत्रैव त्वुसाद्यमित्याशयाप एवं तर्हि अस्तु तत्रैवाधिकरणे इदं त्वुसाघं न चैवं उत्सति शिष्टप्रा
बल्यं तत्रैव स्यात्तत्र सीद्वत्वाद्विकल्पप्रसक्तेरेतदधिकरणपूर्वपक्षानास्थितिरिति वाच्यं उत्सति शिष्टस्याचत्रप्राबल्यमंगीकृत्यैवैतदधिकर

रा.म.० तापूर्वपक्षप्रवृत्तेरूपपादत्पित्तं शाकल्यादिलाशयेन परिहरति आनर्थक्यादिति तद्देवविधिरगोनीव स्यातिहीति तस्मा वादिति न च सवनि पहवि
षु पयाद्दधा पहरि वत्तेधाना निर्वपेदिंद्रा पपषएवत्ते करंभं सरस्वसैमारसैप रिवापमिंद्रा पपुऐंद्रा शं मित्रावरुणाभ्यां पषस्यामीति वचनो
आना देप तो दे शेनुनी वीप ४ एत्ते धानाहविधांहविषामिंद्रमेव पजंतीति वचनादिंद्रो देशेन पाग्रं एव मिहापिश्चाग्निपम शाकपालं निर्वपतीत्या
दिश्रुचनैरग्नाप्वदेशेननिर्वीप ४ पागस्तु विश्वदेवोदेशेने सुपपतेरग निक ल्लाभाभा लक्षं षिकल्पइतिवाच्यंदहहि आग्रेपमष्टाकापालं नि
र्वीपोन विधीपते तस्य वीदकत्त एव प्राप्तत्वान्नापि निर्वीपेदेवताविधिस्तद्धितप्रतिपाद्यदेवतापादृश्यान्वपित्वन प्रतीपमानापा निर्वा
न्वपित पाविधाना नो विसादस्य वाक्यस्य निर्वापार्थत्त पादेवता विधापाकत्वांगी कारे पाग विधापकत्वाभावेन अष्टाकपालादीनां अन
न्वपापत्तेः न च षाकपालादीनां निर्वीपेऽन्वपस्संभवति तस्माच्चोदकप्रसनिर्वापानुवादेनात्र द्रव्यदेवतासंबंधानुमित पागविधिरेव वाच्य
किं च विशिष्टविधेर्द्रव्यमात्राभीत्या संभवेन प्रकृत पागोद्देशेनदेनात्र द्रव्यदेवतासंबंधानुमित पागविधिरेव वा वत्तामात्रविधिरिति वक्त
व्यत्वादग्नेः पाढिवाके भ्येव पागविधिरिसवश्यमंगीकर्तव्यं ततश्चाग्न्यादिदेव पापागान्यपित्वावश्यंभाविनाग तिकत्वस्यापरिहार्यत्वादिंद्र
पहरिवत्तेधाना इत्यादिषु तु अष्टाकपालादिगणेताराञ्चवणावृत्तु ष्याहरिवीदेंद्रदेर्निर्वापान्यपित्वस्वरसावृत्र निर्वापमात्रेहरिवंदि
द्राद्यन्वपविधानेपि पाकस्याचारिता र्थ्यापपत्या निर्वापेहरिवदादीनामुद्देश्यत्वं न तु पागे देवतात्वं पावद्व निर्वापेउद्देश्यत्वं ला पागदे रा.म.०

वतोसंकल्पितंप्रपसतेतावत्तपसश्छेशौनेषांहविषामिद्धमेवपतंतीतिवचनेनेंद्रस्यदेवतात्वमवगम्यतइतितद्विरोधेनहरिवदादीनांनपसि
देवतात्वमितिवैषम्यात्ततस्मात्पुरुषकृतकत्वमितिभावः॥ सिद्धांतमाहस्यादेतद्दितिपदिप्राजापत्यसवदेकवाक्यचोदितादेपात्मसुमतादास्व
भावेपादानविनोपपुलतितिसतिदशापामेवसहोत्सवैवीसमुदायप्रतिसिद्धिरिहतुनतथासंभवतीतिमदर्शनापनानावाक्यचोदितामि
त्युक्तेसतितितितितत्रप्रपत्नेतेल्याद्वादेनसमुदायभावापत्तोवैश्वदेवेनेसेकसंज्ञोसंबंधउपपद्यतइसेकसंज्ञासंबंधसिध्यर्थस्यादनुवाद
स्यवैयर्थ्यमित्यर्थः नत्ससंज्ञासंबंधसावात्किंप्रयोजनमतआह नतेभ्य इतिवतसंनैवैश्वदेवेनपजेतेत्यादिश्रादिशब्दार्थः नचसतिवैश्वदे
वात्मकनामधेयेप्राचीनप्रवरणादिवाक्यगतपजिनैवाग्नेयादिपागष्टकानुवादात्स्वदेशासंबंधोस्तिसतत आह इत्रउ स्येतिनन्वामिक्षा
पागस्यैवप्राचीनप्रवरणादिसंबंधस्यादितितदुपरागन्यायमितिशंकतेनन्विति आनर्थक्यमेवविशारदपतिश्रामिक्षेतिनन्वानर्थक्यमव
प्रमतरापीदोषएवेतिकोनपौर्विशेषइत्यतआहवरंचेति अत एव पचपिवचतुरवत्तीयजमानः पंचावत्तैववपाकार्येत्यत्रएकादश
वैपशोरवदानानिद्धिरवद्यतीतिवचनानर्थक्यप्रसंगाद्धपाशवस्यपाजमानः पंचावत्तेश्वकह विर्मात्रे सक्षरणास्वीक्रियतइतिभावः
अनेनैवयथापाएवंविद्वान्पौर्णमासीपजतेपएवंविद्वानमावास्यामितिविद्वद्वाक्येपौर्णमास्यमावास्यापदानरोधात्कालसंबंधा
नामेवानुवादस्यतेषामेवकालसंबंधार्थत्वेनानर्थक्याभावात्तत्रैपोर। नतदनुरोधनुवादइतिविद्वद्वाक्येवैश्वदेवस्यमपिसत्विं

सो॰म॰ नन्वेवं लक्षणाया अपरागाद् उरंगणा विध्या अपरता मित्ति पदिकामिद्धपार्तं भलाहमन्यावृत्तपमिति एवं वाक्यशेषे ज्ञायते अपि वाक्यशेषप्रदर्शितत्वा
गवत्तिनना मत्वांपि कारिवैश्वदेवशावृत्तस्य संबंधसामान्यात्पकतद्धितांतत्वं स्यात्तद्वप्रतिपदोक्तदेवतातद्धितसंभवेनपुकंतस्मा घयाक
यंविद्धावाक्यशेषो वशीनोप्पद्रसमिमानेन पूर्वपक्षप्रसत्तिर्नानुपपन्नेति ध्येयं प्रतिपदोक्ततद्धितांतगिकारिणाग्यत्वविधिकस्वीकारे विषमशि
ष्टविकल्पापत्ते रवप्रकृते संबंधसामान्यतद्धितास्तुपगमः अपानि तिसिद्धांतसाशापृष्ठनन्न तर्हि वाक्यशेषप्रदर्शितपोगेनैव पागसमुदापना
मतालाभादनुवासानर्थक्यमिसतआह तदनेति॥ अससनुवादे वाक्यशेषप्रदर्शितपोगेनुकन्वात्स्यन्वतिरिसातानान्वत्वात्रेतान
मतासिद्धिः सतिसन्नुवादेनुदितेपसुकर्यं वैश्वदेवनामप्रवृत्तिरिसपेक्षापावाक्यशेषप्रदर्शितपोगेननामप्रवृत्तिः स्वध्वंवसानेति
वाक्यशेषप्रदर्शितपोगेननामप्रवृत्तसर्थलादनुवादस्यानवैयर्थ्यमिति। भावः नन्वतर्हि विषमशिष्टविकल्पापत्तिदोषाभावाद्
वताविशिष्टकर्मान्तरविधानमस्तु तथापिनन्नाल्वासिद्धिरिसतआह सतिचेति अष्टहवीषीतिनवप्रापाजाइसंतेनवान्पाज
अष्टहवीषिद्वावाघारौद्वावाज्यभागौ त्रिंशत्संपद्यंतइति त्रिंशादाहुतिसंपत्तिवाक्येष्टाहवीषीतिहविषामष्टत्वंकीर्तमानम
नुपपन्नं स्यात्कर्मान्तरविधौ तद्धविषां सहाग्नेपादीनां तत्वेन लौदिलपर्वष्ट देवतामामविधिरिति पक्षोपि सर्वेषां विश्वेदेवताकत्वे संप्र
तिपन्नदेवताकत्वेन सर्वेषां हविषामेकैवाहुतिरिसाहुतीनां त्रयोविंशति संख्यापत्त्यातिसंत्रिंशद्वा संपन्नेरितिध्येयं सूत्रार्थस्तु वैश्व रा॰म॰

देवशब्दे गुणविधिविधानादिकस्येति चेदिति ॥ ७ ॥ पूर्वं चैन्द्रो विधानात्पौर्णमासामर्थ्यं समाम्नाये ॥ ८ ॥ इत्यादीति आदिशब्देन यो दधाति पदश
कपालो विराजे वास्मिन्न्यायं दधाति पदे कादृशकपाल ॥ त्रिष्टुभे वास्मिन्निन्द्रियं दधाति पद्वादशकपालो जगत्यै वास्मिन्पशून्दधाति
पास्मिन्नेतान्येतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवती सं तं गछते नामधेयमिष्टा घेकवचननिर्दिष्टा अनेकाभिप्रायो
दृश्यः तदर्थमिति कर्मा शिष्टगुणविध्यादिपक्षद्वयार्थमित्यर्थः । अत्रायं वेदितव्यः पार्वणवाक्येनैकैव कोटिः ४ प्रतिपाद्यते ॥ अत्र किं सर्वेषां
समा शिष्टत्वमुत विषमशिष्टत्वमिति संशयः सममप्येवमिति तो योद्धव्यः तत्र सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वपा ३ तत्र शिष्टत्वपावा समशिष्टत्वेक
मिति गुणविधिः द्वादशकपालस्योत्पत्तिशिष्टत्वमन्येषामुत्तरशिष्टत्वमित्येवं विषमशिष्टत्वे तु फलाय गुणविधि ॥ सिध्यतीति फलप
ति भावो बोध्यः द्वादशकपाल उत्पत्तिशिष्ट अन्ये तु उत्तरशिष्टा इत्यनेनैव गुणविधिपक्षे एकवाक्यत्वासंभवस्य स्फोरणात् एवा
र्थवादत्वासिद्धेरर्थवादत्वकोटिः सिध्यर्थं नकोध्ये तन्तोपन्यासः कृतः नामधेयपक्षस्य सूत्रे भाष्यानारूढत्वेप्यतिस्फुटत्वेपि च पादसं
गत्यर्थमावेर्यात्तस्योपन्यासमात्रमिह कृतमिति तदर्थं नकोध्येवं तन्तोपन्यासः कृतः इति धिपं तत्प्रति वैश्वानर द्वादशकपालमिति द्वितीयो
तो वैश्वानरश्चेव प्रथमांततया विपरिणतो शकपालादिवाक्येष्वनुषज्यते सर्वासु यक्ष्मवैश्वानरस्या वैश्वानरदेवताकत्वं कृत्वा पागय
इति तत्सामान्यो विकरणपादशकपालादिषु पिधिस्तितारत्वादिनासह अशता न्यायेन द्वादशसंख्या वा द्वादशकपालविधिरेव

सोम०

सिसत्तमस्य स्वस्वपापान्त्यामालमित्यर्थः ॥ ८ द्वये ति चैश्वानरशब्दस्य द्वितीयां तस्य द्वादशकपालसामानाधिकरण्येन द्रव्यपरत्वाद्द्वादशकपालादि
शब्दानां द्रव्यवचनमलब्धीपार्चैस्य पांत्वव कल्प नैयम शाभावाद्वापाग सामानाधिकरण्याभावाच्च नामत्वमित्यर्थः ॥ तत्र स्वस्ववचनमलब्धीत्वा
भावमुपपादयति तत्याहीति न च पुरोडाशइति तत्तस्य द्वादशमध्येऽसद्भावेपि अष्टाकपालशब्देन विधित्सितत्वाद् एकपालेषु संस्कृत
पुरोडाशरूपस्य तास्य द्वादशकपालविधिनी प्राप्तेर्नतत्र स्वलमित्यर्थः ॥ नन्वपुरोडाशांतराभावेपि द्वादशकपालस्यैवाष्टसु संस्कृतत्वाद
स्तिद्वादशकपालविधिना स्तस्यामिति तत आह न तद्द्वादशेति अष्टभिरिति यद्यपि संस्कृतं भवताद्व्यस्तत्र तथापि तममन्त्रि रूपद्रव्यत्वः तत्रैव लाधिकारादद्द
शेति वर्तुं युक्तं त चोऽप्यधिकरणस्यैव साधकतमत्वविवक्षया त तीयानिर्देशो बोध्यः तत्र श्रूतिमात्रेपि क्षप्रसप्रत्यर्थमित्यपष्टानांचतुरपेक्षाणाम सामर्थ्या
समर्थ्यानाम्रयमादिति सामर्थ्यापेक्षत्वाद्द्विगोऽष्टाकपालशब्दात्तत्स्मादित्यर्थः तद्धिताभावादेव नाद्विगोर्थ विषमम् ते विधीयमानसमासो
ऽपिनस्यादितिभावः तस्मादिति न चाष्टाकपालशब्देन विधित्सितो गुणोभावाष्टकपालेषु तांकृतपुरोडाशरूपोपेनोक्तदोषं स्यात् किंत्वष्टत्वसंख्यैव सा
च प्राप्तैवेतिवाच्यम् अष्टत्वसंख्यापि विधीयमानापरिच्छेदकत्वेनैव विधेया न च द्वादशानामष्टत्वसंख्यापरिच्छेदिकेति परिच्छेदकत्वेन विधित्सिता
ष्टत्वप्राप्त्यभावस्य तथाप्यपरिहार्यत्वात् तस्माच्च कथंचिदपि तत्संख्यात्वसंभवः इति भावः इति भावः अत एवेति द्वादशकपालविधेरष्टाकपालविधायक
त्वाभावादेवेत्यर्थः ॥ ८ नाहीति विधिनालैकवाक्यत्वादिति श्रुतिमात्रस्य विध्येकवाक्यतानियमादिति भावः द्रव्यस्यैकत्वाभावः लानां चैवैश्वानरत्वा राम०

[OrderDescription]
,CREATED=03.06.20 14:52
,TRANSFERRED=2020/06/03 at 15:04:03
,PAGES=57
,TYPE=STD
,NAME=S0003072
,Book Name=M-2980-MIMANSA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF

FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF

FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF

FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF

FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,